

LACKÓ MIHÁLY

Grünwald Béla: Az új Magyarország

„Nem a szemeivel, hanem a
sebeivel érzékelt”

(Németh László, 1932)

Tudományos igényű munkáról van szó, tehát föl kell tennünk a kérdést: érdemes-e egyáltalán újra elolvasni? Hisz tudjuk: a tudományos eredmények lényege, bizonyos szempontból értelme, hogy elavulnak, meghaladottá válnak.¹ Ha így nézzük, Grünwald könyve sem kivétel. De használhatjuk a *tudományos* jelzőt a megszokottól eltérő értelemben is. *Az új Magyarország* újraolvasása igen tanulságos, ha elsősorban Grünwald és műve viszonyát vizsgáljuk meg. A könyv így annyiban tudományos érdekű, amennyiben a *tudósra tartozó* ellentmondásokra mutat. Ezek a modern kor minden történésszére érvényesek, s nem avuló természetűek.

Történész és műve viszonyának vizsgálatakor természetesen nemcsak a tanulmányt kell újraolvasnunk, hanem valamennyire a tudós személyiségét, életproblémáit is meg kell ismernünk. S ehhez nem egyszerűen „a lélek hajlékonyságára” van szükség, mint Simmel mondja,² hanem óvatosságra is. Mert hiába ismerjük meg Grünwaldot száz év távolából; könyvét, s az ő hozzá való viszonyát csak akkor vizsgálhatjuk, ha tudjuk: maga a tudós mennyire ismerte önmagát. „Hogy valakit, aki önmagát csak félig érti, megértsünk, előbb teljesen s jobban meg kell értenünk, mint ő magát, utána azonban megint csak félig: pontosan annyira, amennyire ő magamagát értette.”³ Fr. Schlegel mondása a mi esetünkben azért fontos, mert Grünwald könyvének egyik nem avuló sajátossága, hogy mintegy beleépültek szerzőjének feldolgozatlan élet- és személyiségproblémái. Szeretnénk megmutatni, hogy ezek összefüggnek a korrallal, amelyben a történész élt.

Egy elavult történetíró

Az új Magyarország 1890 elején jelent meg. Nincs itt helyünk elutasító fogadtatásával foglalkozni; visszhangjával, melynek elülte közben Grünwald öngyilkos lett. Azt sem érdemes részletezni, hogyan kezelte a szerzőt a későbbi korok magyar szellemi élete, az „à la grünwald” történészkedni kezdő Jászi Oszkártól és Szabó Ervintől,⁴ *Az új Magyarország* íróját tragikus magyar alakként bemutató Pethő Sándoron keresztül⁵ a Magyar Szemle több, az 1930-as évekből való írásáig, mely Grünwaldot egyértelműen dilettánsnak tekintette.⁶ Arra is csak utalhatunk, hogy a börtönéveit

¹ Max Weber: A tudomány mint hivatás, 1919. In: *Max Weber: Állam, politika, tudomány.* Bp., 1970. 136.

² Georg Simmel: Az életstílus. 1900. In: *Georg Simmel: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok* Bp., 1973. 165.

³ Fridrich Schlegel: Athenaeum-törödékek, 1798. *A. W. Schlegel és Fr. Schlegel: Válogatott esztétikai írások* Bp., 1980. 341.

⁴ Jászi Oszkár Szabó Ervinhez, 1904. júl. 17. In: *Litván György–Szücs László: (szerk.): Szabó Ervin levelezése 1893–1904.* Bp., 1977.; *Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48–49-es forradalomban* (1921) c. tanulmánya teli van A régi Magyarországból vett idézetekkel. In: *Litván György (szerk.): Szabó Ervin történeti írásai.* Bp., 1979. 549., 550. stb; Lásd még ugyanebben a kötetben *Jászi Oszkár* recenzióját (Bécs, 1921.) Szabó Ervin fenti tanulmányáról. 586.

⁵ Pethő Sándor: Politikai arcképek. Bp., 1911. 33. skk.

⁶ A Magyar Szemlében lásd elsősorban dr. Schaffer Károly elmeorvos írásait: 1933 (XVIII) 4. és 1937 (XXXI) 4., A két háború között történeti szempontból elsőként *Angyal Dávid*

töltő Révai József kritikával kezelt Grünwaldjából⁷ 1945 után egy darabig a polgári történetírás haladó hagyománya lett,⁸ hogy aztán végképp elmerüljön a feledésben. Ezek a minősítések többnyire a szerző első történeti munkájához, *A régi Magyarország*hoz kapcsolódtak, a Széchenyi személyiségevel foglalkozó *Az új Magyarország* mindig kimaradt a képből. S ez annál is érdekesebb, mivel a régi, rendi Magyarországról szóló első mű az idők során valóban meghaladottá vált, felfogását és adatait az újabb kutatások megcáfolták, illetve pontosabbá tették. *Az új Magyarország* Széchenyi-ábrázolása viszont – aminek lényege a „legnagyobb magyar” elmebetegként kezelése – korántsem avult el; még a legújabb kutatások sem utasítják el Széchenyi pszichiátriai megközelítését.⁹ Kézenfekvő a magyarázat: történészünk produkciójából azt értékelték, ami historiográfiailag megragadható volt, tehát épp az „avultat”, *A régi Magyarországot*. A Széchenyi-könyvet viszont elutasították, majd elfeledték, mert nem illett a tudományosság hagyomány-szabta keretei közé – holott egy sor következtetése máig sem veszítette érvényét.

Kétségtelen, van *Az új Magyarországnak* valami makacs tudománytalanság, ami minden későbbi történetést – korszellemtől, módszerektől, világnézettől függetlenül – arra bírta, hogy lényegében egyformán ítélje meg. Száz esztendő történészetének egyhangú szakmai kritikáját sűrítette egybe a Széchenyi-kérdés historiográfusa, amikor így írt: Grünwald, „Széchenyi egyéniségéről a valóságtól eltérő képet rajzolt, . . . a társadalmi valóság hiteles ábrázolására nem is törekedett.”¹⁰ *Az új Magyarország* mai újraolvasóját épp ez a makacs tudománytalanság ragadta meg, s arra indította, hogy föltegye a kérdést: mire is törekedett tulajdonképpen Grünwald? Miért írta meg ezt a könyvet? Egy évvel akadémiai székfoglalója után (ahol egyébként e tanulmány egyik fejezetét olvasta föl) még mindig annyira naiv-dilettáns maradt volna, hogy kiadta művét, mely semmiben nem felelt meg a tudományosság követelményeinek? A válaszhoz újabb kérdéseket kellett föltenni, s az újraolvasónak némileg el kellett szakadnia *Az új Magyarország* szövegétől. Miért lett Grünwald egyáltalán történetész? Hosszú politikai pályafutás után, mely korántsem volt visszhangtalan, miért választotta élete utolsó öt évének hivatásául a tudományt? Honnan támadt hirtelen történeti érdeklődése, hisz előzőleg írott politikai brosúráiban, cikkeiben ennek nyoma sem volt? S végül azt a kérdést is megkockáztathatjuk: van-e összefüggés Grünwald tudományhoz-fordulása és öngyilkossága között?

Egy történetírói terv módosulása

Maradjunk egyelőre az első kérdésnél. Mit akart Grünwald *Az új Magyarországgal*? Mire törekedett?

A válasz látszólag könnyű. A történész már előző műve, *A régi Magyarország* végén tudósította olvasóit további terveiről. Ezek szerint a „nemzeti tespedés” korának ábrázolását követi majd egy újabb munka, mely a magyarság fölemelkedését fogja megmutatni, mégpedig a reformkor nagy egyéniségeinek beható vizsgálatával. „Történelmünk következő korszakának fénye, s e korszak kiváló alakjainak, egy Széchenyinek, Deáknak, Eötvösnek s végre Kossuthnak történelmi nagysága nem is érthető a nemzet e mély süllyedése nélkül . . . Nagyságuk alapja az, hogy küzdöttek a fennálló jogrend ellen, s hogy meg is döntötték.”¹¹

Grünwald eredeti elképzelése tehát afféle iker-tanulmány volt: a süllyedés és az emelkedés korszakának folytatólagos elemzése. Egy levélben egyenesen munkája „első köteteként” emlegeti A

bírálta Grünwaldot: Századok 1925. 346–347. *Iványi Grünwald Béla* – aki Grünwaldnak csak névrokona – Az új Magyarország Széchenyi-képének „naturalizmusát” bírálta. *Iványi Grünwald Béla*: (szerk.): *Gr. Széchenyi István*: Hítel. Bp., 1930. 158–159.

⁷ Révai József: A 48-as legenda. Történelmi Szemle 1976/3. 458–467.

⁸ Lásd *Andics Erzsébet* megnyitó beszédét a Magyar történelmi Társulat 1948-as ünnepi ülésén. Századok 1948/1. 2.

⁹ *Gergely András*: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása. Bp., 1972. 42–43.

¹⁰ *Varga Zoltán*: A Széchenyi-ábrázolás fő irányai a magyar történetírásban, 1851–1918. Bp., 1963. 88.

¹¹ *Grünwald Béla*: A régi Magyarország² Bp., 1888. 575–576.

régi Magyarországot.^{1,2} Noha az eredeti tervben is szerepelt Széchenyi neve, sőt, az is, hogy az emelkedést a szerző nagy egyéniségek jellemzésével mutatja be majd, a folytatás egészen más-milyen lett, mint azt Grünwald elgondolta. Mert *Az új Magyarország* egyáltalán nem foglalkozik Eötvössel, Deákkal, csak érintőlegesen Kossuthtal, s alig valamennyire a nemzet főemelkedésével: a könyv mindenestül Széchenyi jelleméről, személyiségéről, lelki életéről szól. *A régi és Az új Magyarország* megjelenése között csak két év telt el, s a második mű előszava (1890 januárjában íródott) nagyvonalúan intézi el az eredeti terv módosulását: „A régi Magyarországnak, mint a nemzeti süllyedés korszakának leírása után egy kötetet szándékoztam közzé tenni, mely az emelkedés korszakának s szellemi mozgalmainak leírását foglalja magában. E mozgalom kezdetén főképp gr. Széchenyi István alakja vonja magára a figyelmet, kinek föllépésével kezdődik az újjászületés korszaka. Kötelességem volt tehát foglalkozni e nevezetes egyéniséggel.”³ A történész nyilván érezte, hogy *Az új Magyarország* végül is nem az a könyv, amit eredetileg tervezett, s *A régi Magyarország* olvasóinak megígért. Ezért hozzátette: „Széchenyi alakja e könyvben majdnem elszigetelten áll, s csak órála van szó benne, s alig valami jelentékeny kortársairól. A következő kötetben azonban, melyben nem csupán Széchenyi egyénisége, hanem magának a nemzetnek szellemi mozgalma lesz leírva, ő e többi történelmi alak közé illesztve fog megjelenni, s ott ki lesz mutatva, mennyi része volt másoknak is a nemzet újjászületésében.”⁴

Grünwald tehát tudta: kitérés, elkanyarodás *Az új Magyarország*. Ennek megjelentetése után az volt a szándéka, hogy visszatérjen eredeti nagyszabású tervéhez, melyről egyáltalán nem mondott le. Csak éppen: nem tudott ellenállni annak a feladatnak, hogy megértse Széchenyit. Le is írta: *Az új Magyarország* célja „Széchenyi bonyolódott egyéniségének megértése”.⁵

Mivel magyarázható az eredeti elképzelés módosulása?

Grünwald személyes mondanivalója

Első föltevésünk az volt: lehetett a szerzőnek valami közvetlenül személyes célja, mondanivalója, s ennek kényszerítő ereje következtében fordult el régi tervétől, kihasználva, hogy egy egyéniség jellemzésének keretei között szabadabban beszélhet. Ez a föltevés azon alapult, hogy Grünwald levelei, s még inkább az öngyilkossága utáni emlékezések már első pillantásra is egy nyugtalan, hangulataiban és kapcsolataiban labilis embert tárnak elénk; afféle különc aglegényt, aki nehezen tűr mindenféle kötöttséget – beleértve talán a tudomány rendszeres, személytelen művelését is. *Az új Magyarország* szerkezete látszólag megerősíti ezt a föltevést. A Széchenyi-könyv szokatlan munka. Háromnegyed része idézet, elsősorban a gróf naplójából, de Grünwald hosszasán idéz Széchenyi nyomtatásban megjelent munkáiból is. Az egyes fejezetek – az első három kivételével, ezek ugyanis összegzően tekintik át Széchenyi életútját – a főhős egyéniségének egy-egy oldalát mutatják be az olvasónak, némileg kacérkodva a kor divatos történetírójának H. Taine-nek módszerével. Ahol viszont a citátumok helyébe a szerző lép, szavai nem értelmezők; a történész egyáltalán nem törekszik történelmi magyarázatra. Grünwald inkább különös, személyes hangon ismétli s „cifrázza” a gróf gondolatait, hogy néha azután végképp el is szakadjon tőlük. E kommentárok azért is szembeötlők, mert az író ritkán veszi át a szót Széchenyitől. Joggal hihetnénk: talán éppen Grünwald e közbevetéseiben rejlik annak magyarázata, hogy a történész eltért eredeti tervétől. Talán e személyes kitekintések rejtik azokat a gondolatokat, melyek a régebben elgondolt kétkötetes történelmi mű alap gondolatába nem illettek bele?

Csak néhány példa. „Minden ember szeret másoknak imponálni, másokon uralkodni, s arra törekszik, hogy egyénisége hatását mennél szélesebb körre terjessze ki. Esménytelen, üres emberek, kikben a nagyravágás démona lakik, semmi nemtelen eszközöktől nem riadnak vissza, hogy ezt a szenvedélyt kielégítsék, s minthogy nemes céljaik nincsenek, melyek elérésére a hatalmat felhasznál-

^{1,2} Grünwald Béla Hampel Józsefhez, 1887. jún. 22. OSzKK Levelestár.

³ *Grünwald Béla: Az új Magyarország*. Bp., 1890. III.

⁴ Uo. IV.

⁵ Uo.

ják, maga a hatalom válik céllá, s eléréseért, megtartásáért mindent képesek feláldozni, még hazájok érdekeit is.”¹⁶ Grünwald több ilyen kitekintése szól az emberekkel való viszonyról, ennek hatásairól. „Még a legegészségesebb idegzetű ember sem érzéketlen a hatással szemben. Hasonlítsa össze bárki hangulatát, mikor egyedül van szobájában, azzal, mely akkor keletkezik, mikor egy emberi lény jelenik meg előtte, s lehetetlen hogy észre ne vegye a különbséget... A legjelentéktelenebb embernek egy szava, egy mosolya, egy pillantása, melyből azt látjuk, hogy egyéniségünk kedvezőtlen színben tükröződik benne vissza, megrontja kapcsolatunkat.”¹⁷ Vagy: „Az emberekkel való érintkezésből, az élet küzdelmeiből eredő izgalmak oly hangulatokat keltenek a lélekben, melyekre a jobbák nem is tartották magokat képeseknek, s erősen fejlesztk az emberben levő fogyatkozások csíráit.”¹⁸ Látszólag egy magányos ember személyes vallomásai ezek, egy befelé fordult töprengő gondolatai; legfontosabb tárgyuk: hogyan lehet megfelelni a külvilág várakozásainak? Közlebről vizsgálva ezek a kommentárok legalább annyira közéleti természetűek, mint önvizsgálók: „Oly emberek előmenetele, emelkedése, ünneplése, kik azt meg nem érdemlik, az irigységgel rokon kellemtelen érzést kelt; a különbség, melyet az emberek tesznek, a kitüntetés, mellőzés és megalázás az érzékenységet s hiúságot fokozza; az emberek meghunyászkodása az érdemtelen hatalmas előtt, s kicsinylése a befolyástalan érdemnek a külső ambíciót növeli; az emberek megismerése az illúziókat, az eszményi világnézetet rombolja szét; az emberek butasága s aljassága a megvetés és a gyűlölet keserűségét önti az ember lelkébe, ... a lélek magába vonul vissza, mert fél a csalódás fájdalmaitól; a szív elzárja gazdag kincseit.”¹⁹ Vagy: „Aki csak saját egyéni érdekeit ismeri, gyűlölni fogja azt, aki ezeket az érdekeket veszélyezteti. Aki nagy eszmékkal, egy nemzet lángoló szeretetével van eltelve, az gyűlölni fogja azt is, aki erre személyes okot nem adott, mert eszméi megvalósításának akadályát, nemzete érdekeinek veszélyeztetőjét látja benne. Ugyanez lehet sok esetben az irigység kútforrása is a közélet embereiben.”²⁰

Ezek a sorok már nyíltabban vallanak Grünwald közéleti sikertelenségéről, de arról is, hogy az író nem egészen tudta eldönteni: hol a hiba? A külvilágban-e, mely az emberek rossz tulajdonságait, sötét oldalát – ahogy a történész fogalmaz: „fogyatkozásait” – mozgósítja? Vagy magában a lélekben, amely nem tudja magát tisztán megtartani a közélet sokféle várakozása közepette? Világfájdalmas önvizsgálat, sőt, büntudat, és a ki nem elégült ambíciók támasztotta politika-bírálat keveredik ezekben a kommentárookban, melyek valóban személyes jellegűek; látni fogjuk, tartalmazák Grünwald egyik legfőbb életproblémáját: megfelelhet-e az ember a környezetének, a politikus pedig a közéletnek, de úgy, hogy közben megőrzi belső harmóniáját?

Az új Magyarország e kitekintései tehát valóban fontosak. Úgy érezzük azonban, mégsem indokolnak egy nagyszabású tudományos munkát, nem indokolják a végiggondolt történeti koncepció elhagyását. Hisz Grünwald idézett töprengései igen általánosak, bárminek kapcsán előadhatók. S valóban: ami belőlük nyíltan közéleti természetű, azt a történész el is mondta a képviselőházban; magánéletének problémáit pedig megírhatta barátainak. Az ő szemükben a nyugtalan, büntudatos Grünwald úgy tűnhetett föl, mint akinek – ahogy Sainte-Beuve mondta – „szobája gyermekek helyett hibákkal, különbségekkel, apró bűnökkel telik meg”.²¹ Röviden: e közvetlenül személyes vallomások nem magyarázzák meg a történész eredeti „kétkötetes” tervének módosítását.

Lehet, hogy egyszerűen arról van szó: Grünwald nem tudta folytatni *A régi Magyarországot*? Talán azért fordult Széchenyihez, mert nem volt képes eredeti koncepcióját végigvezetni, a nemzet fölemelkedésének korszakára is érvényes módon? A válaszhoz némileg ismernünk kell a történész „kétkötetes” elgondolását.

¹⁶ Uo. 91.

¹⁷ Uo. 94.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 95.

²⁰ Uo. 91–92.

²¹ Idézi: Péterfy Jenő: „Kemény Zsigmond mint regényíró. Budapesti Szemle 1881. (XXVIII.) In: Péterfy Jenő Összes Művei, Bp., 1901. I. 113–114.

Az eredeti terv és forrásai

A koncepció politikai-ideológiai megfontolások alapján született. Ez nemcsak azért természetes, mert Grünwald a politika felől érkezett. A politikai tendencia – nyílt vagy burkolt formában – minden akkori történettudományi munkában fölfedezhető, az ifjú Marczalinál éppúgy, mint az öreg Thalynál.²² Inkább az a meglepő, hogy a tudósnak fölcsapott Grünwald tényleg ugyanazt folytatja, amit politikusként egész életében képviselt. Még ifjúkorában, talán hosszas heidelbergi és berlini tartózkodása idején,²³ a német katedra-filozófusoktól ő is megtanulta a hegelianus gondolatot: állam és társadalom két különböző dolog. Csak éppen Grünwald meg is élte ezt az ellentmondást. Mindennapi tapasztalatává vált, mert szűkebb hazája a Felvidék, közelebbről Besztercebánya volt: a magyar állam integráns része, ugyanakkor döntően szlovák-lakta környék.²⁴ Állam és társadalom különbözősége ezért elsősorban politikai tartalmánál fogva ragadta meg a fiatal embert, aki ráadásul anyai ágon szlovák származású volt. Apja régen bevándorolt német család sarja, s gazdatiszt. Grünwald ambiciózus magyarságában az asszimiláltságnak, s a polgári származásnak is szerepe lehetett. De közreműködhetett benne egy másik körülmény is. Amikor jogi oklevelének megszerzése és külföldi tanulmányútja után a hatvanas évek második felében politikai pályára lépett, a felvidéki szlovák mozgalom éppen virágzásnak indult. Az 1861-es turócszentmártoni szlovák nemzeti gyűlés programjának hivatalos elutasítása után a mozgalom közművelődési térre terjeszkedett; 1863-ban alakult meg a Matica Slovenska, a szlovákok kulturális egylete.²⁵ Az ifjú megyei főjegyző (1871-től Zólyom megye alispánja), mint a korszakban annyian, a pánszláv izgatásban látta e virágzás okát. Úgy vélte, erős állami intézkedésekkel, hathatós központi cselekvéssel kell újtájt állni a tótok mozgolódásának, hisz „a magyar nemzetiség uralma az országban lakó többi népfaj fölött nemcsak nem áll ellentétben az emberiség érdekeivel, hanem midőn saját nemzeti érdekeit érvényesíti, az önálló nemzeti fejlődésre képtelen, s alatta álló népfajokat asszimilálja, s egy magasabban álló népfajba olvasztja, az emberiségnek szolgál, mint a civilizáció bajnoka”.²⁶ Grünwald szerint a pánszláv mozgalom az önző magánérdekek, azaz a társadalmi elem terméke, s ellene mozgósítani kell az állam, a magyar állam felsőbbrendű érdekeit. „Az állam a társadalom ellenorganizmusa – írta 1876-ban a Budapesti Szemlében – s hivatása alárendelni a társadalmat az egyes érdekek fölött álló magasabb célokra.”²⁷ Jellemző, hogy hetven évvel később a magyar viktoriánusokat elemző Halász Gábor is fölfigyel erre a gondolatra, s a politikáról való gondolkodás új, az addiginál szakszerűbb, tudományosabb formájához köti, szembeállítva a hivatalos kormánypolitikában itt-ott még föllelhető centralista-liberális hagyománnyal. „Ki nem mondottan és félig még öntudatlanul olyan elv merül fel itt, amelyet Treforték minden elégedetlenségük ellenére meg nem kockáztattak volna.

²² *Várkonyi Ágnes*: A pozitivisták történetiszemlélete a magyar történetírásban. Bp., 1973. I. 214–215. és uő: Thaly Kálmán és történetírása. Bp., 1961.

²³ Grünwald életrajzi adataira: *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái III., Bp., 1894. és *Pók Attila*: Grünwald Béla (kézirat). Megjegyezzük, hogy a Pallas-lexikon Grünwald-címszavát *Marczali Henrik* írta.

²⁴ *Justh Zsigmond*: Hazai napló, 1889: „Különben Felső-Magyarország négyféle van, az első a Vág völgye, ez bécsies és Pozsonyba jár telelni, családok itt a Pálffyak, Esterházyak, Erdődyek, . . . aztán a par excellence tótsági Zólyom, Árva, Turóc, Trencsén, családok: Révayak, Radvánszky, Prónayak, Justhok, Majthényiak, Rakovszkyak; harmadik genre a Szepeesség, családok: Csákyak, Máriássy, Berzeviczyek, Ketzerek, s végül Sáros, Zemplén megyék, a Sztáray, Szirmai, Andrássy, Hadik családok.” In: *Kozocsa Sándor* (szerk.): Justh Zsigmond naplója és levelei, Bp., 1977. 328. Justhék és Grünwald közös „tótsági” vidéke részben magyarázatot adhat személyes viszonyukra. Besztercebányáról, mint szlovák-lakta környékről lásd még *Pók Attila*: i. m.

²⁵ *Kemény G. Gábor*: (szerk.): Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a liberalizmus korában. I. (1867–1892) Bp., 1952. 221.

²⁶ *Grünwald Béla*: Nyílt levél Gyulai Pál urhoz . . . , Budapesti Szemle, 1878 (XXXIII.) 197. Magyar történetében *Szekfű Gyula* éppen ezt a passzust emeli ki, s szembeállítja Gyulai liberális-doktrinér álláspontjával. *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar történet, Bp., 1936. V. 569.

²⁷ *Grünwald Béla*: A társadalom. Budapesti Szemle 1876. (XIX.) 54.

Ők a társadalmat reformálni akarták, felvilágosítani hibáiról; az új lehetőség a kényszer, az állam fegyelmező fellépése az önző rétegekkel szemben, a megrendszabályozott gondolkodás.²⁸

Grünwald szemében azonban mindez nem elvont spekuláció. Gyakorlati lépéseket követel az államtól: erős, új alapokra állított közigazgatást, asszimilálást, az országos politika rendi elemeinek fölszámolását, mindenekelőtt a megyei autonómia maradványának, a tisztviselők helyi választásának eltörlését. Magyarosítás, állami közigazgatás: mindvégig e kettő Grünwald fő politikai mondanivalója, s korántsem csak a Felvidék viszonyaival kapcsolatban, noha szűkebb hazájáról politikai broszúrát is írt. Hozzátette azonban: „A Felvidék viszonyaiból vett példákkal akartam kimutatni az eszme, öntudatosság, terv és erő hiányát államférfiaink kormányzatában, vagy ha tetszik, nemzetünk egész életében, a süllyedést és romlást, mely ennek következménye, s a hangulatot, melyet mindez az országban előidézett.”²⁹

A kérdés éles hangú fölvetésével Grünwald elől járt, hisz mint politikus a kiegyezés kori Magyarország egyik alproblémájára mutatott: elvi liberalizmus, reformkortól örökölt doktrínesség és a soknemzetiségű, elavult közigazgatású ország napi politikájának ellentmondására. A hetvenes évek első felében írott cikkeinek épp ezért ellenzői is akadtak jócskán, a kormánypártban éppúgy, mint a függetlenségi ellenzékben. Jókai Mór egyenesen a magyar szabadság és alkotmányosság elveibe vágónak érezte a „magyar chauvinok” tevékenységét,³⁰ függetlenségi oldalról Mocsáry Lajos ellenezte a határozott asszimilációt és állami beavatkozást.³¹ Zólyom megye alispánja szűkebb pátriájában mindenestre nagy ambícióval igyekezett megvalósítani – legalább kicsiben – a kívánt öntudatos nemzeti politikát. A hetvenes évek első felében Grünwald beadványok és feliratok tömegével³² elérte, hogy feloszlatták a Maticát, s bezárták a szlovák gimnáziumokat. Ekkor már ország-szerte „grünwaldizmusként” emlegették az erőszekű asszimilációs politikát,³³ s ez az országos hírnév is hozzájárulhatott – természetesen a család besztercebányai helyi tekintélye mellett –, hogy az alispánt 1878-ban országgyűlési képviselővé választották, a zólyomi hagyományoknak megfelelően szabadelvű, tehát kormánypárti programmal.

Itt egy percre meg kell állnunk. Egyrészt azért, hogy megjegyezzük: Grünwald országos hírében – egyáltalán abban, hogy a pesti lapok (Reform, Budapesti Szemle) megismerték és közölték a fiatal besztercei alispán írásait – nagy része volt egy személyes kapcsolatnak. Ipolyi Arnold, a történész, abban az időben Besztercebánya püspöke volt; Grünwald cikkeit nyilvánvalóan ő közvetítette a fővárosba, s az írások visszhangjáról ő tudósította az alispánt.³⁴ Levelezésük mutatja: Grünwald szemében Ipolyi volt a pártfogó, a szellemi partner, a nagy tekintélyű, országos hírű személyiség. De ami a legfontosabb: az alispán és a püspök viszonyában a nyolcvanas évek közepéig föl sem merült, hogy utóbbi az ország egyik első történésze. Grünwaldot ekkor még egyáltalán nem érdekeltte, hogy Ipolyi a magyar múlt bűvára. S ez teljesen egybevág az alispán közigazgatási-politikai írásaival, melyekből hiányzik mindenfajta történelmi érv, okadatolás, noha van bennük némi jogtudós hajlam.

Másrészt meg kell jegyeznünk: abban a döntésben, hogy Grünwald kormánypárti képviselő lett, nemcsak a zólyomi hagyományok játszottak szerepet, hanem az alispán erős politikai ambíciói is. Amikor Grünwald elindult a választásokon, elképzelései, noha 1867 elfogadásán nyugodtak, korántsem voltak egyértelműen kormánypártiak. A képviselő pontosan tudta, hogy már fél esztendeje létezik a parlamentben egy ellenzéki „harmadik erő”, amelynek programja a kiegyezés elfogadása mellett többek közt tartalmazott közigazgatási reformokat is. Az Egyesült (később Mérsé-

²⁸ Halász Gábor: Magyar viktoriánusok. (1942.) In: Halász Gábor: Tiltakozó nemzedék. Bp., 1981. 112.

²⁹ Grünwald Béla: Nyílt levél Gyulai Pál urhoz... Budapesti Szemle 1878. (XXXIII.) 199.

³⁰ Jókai Mór cikke: A Hon 1873 41. sz. és Kemény G. Gábor: i. m. 398.

³¹ Uo. 704–706. A Függetlenségi Párt másik vezéralakja, Irányi Dániel is a helyhatósági önkormányzatért küzdött. Vö.: A budapesti társaság, Bp., 1886. 174.

³² OSzKK Fol. Hung. 1884. és Kemény G. Gábor: i. m. 425–452.

³³ Pók Attila: i. m.

³⁴ A Felvidék c. Grünwald-brosúra (1878) és a korábbi Grünwald-írások visszhangjáról Ipolyi Arnold Grünwald Bélához, 1875. nov. 27. és 1878. márc. 8. OSzKK Levelestár.

kelt) Ellenzék pártja, amit Apponyi Albert és Szilágyi Dezső vezetett, már csak azért sem lehetett ismeretlen az alispán előtt, hisz egyik szárnya a konzervatív Sennyey Pál köréhez állt közel, s Ipolyi révén Grünwald tudhatta, hogy ez a kör figyelemre méltatja az ő munkáit.^{3 5} *Az Egyesült Ellenzék azonban ekkor még túl újszerűtől alakulat volt egy olyan politikus számára, aki karriert akart csinálni.* És Grünwald ezt kívánta: elindulni az országos politika útján, s megjárni azt; nem egyszerűen személyes érdekből, hanem azért is, hogy minél közelebb kerüljön a végrehajtott hatalomhoz – az államhoz, mely a közérdeket kell képviselje. Kétségtelen: itt összeütköztek az alispán ambíciói és politikai elvei (ennek jeleiről e tanulmány második részében beszélünk majd), s egyelőre az ambíciók táplálta remény győzött: belülről is meg lehet reformálni a hatalmat. Grünwald még 1877-ben levelet írt a miniszterelnöknek közigazgatási programjáról, s képviselőként Pestre érkezve hamar felkereste Tisza Kálmánt, hogy személyesen győzze meg.^{3 6}

Grünwald tehát ebben az időben politikus volt, és kizárólag az. Legfőbb problémája: egyaránt megfelelni kormánypárti voltának, ugyanakkor politikai nézeteinek is.

Hamarosan kiderült: mindkét követelménynek nem lehet eleget tenni. Már Tiszánál tett személyes látogatása sem lehetett valami megnyugtató. A „generális” később így emlékezett: „azzal váltunk el egymástól, hogy én programjának minden pontját el nem fogadhatom”.^{3 7} Az újdonsült képviselő 1879 elején mindenesetre kifejtette nézeteit az országgyűlésben. De már a költségvetési vitában sem tudott egyértelműen saját pártja mellé állni. „A régi, municipális Magyarország költségvetése ez – mondta –, nem az egységes, erős magyar államé”,^{3 8} s bár természetesen elfogadta a kormány előterjesztését, azért hozzátette: „nem valami nagy megnyugvással és lelkesedéssel”.^{3 9} Röviden: Grünwald nem találta helyét a kormánypártban, amely minden reformtól elzárkózott, s ráadásul egy olyan személyes megyei politikára épült, amit az állami közigazgatás híve elvből elutasított. Éppen egy esztendővel első parlamenti szereplése után Grünwald tehát kilépett a Szabadelvű Pártból, s átment a Mérsékelt Ellenzékhez, Apponyi és Szilágyi Dezső „habarék-pártjához”. 1880 februárjában kétnyelvű rölpap tájékoztatta Grünwald választóit a képviselő elhatározásáról: „Midőn a kormánypárt soraiba léptem, e lépést érett megfontolás után tettem . . . azt találtam, hogy egy nagyobb szabású belpolitika . . . egy politikai tényezőnek sem áll annyira érdekében, mint a kormánynak, s az őt támogató pártnak . . . De a kormányt s pártját nem sikerült meggyőzőm, s . . . ebből világosan láttam, hogy nem is lehet képes bajainkon segíteni, s hivatását teljesíteni”.^{4 0}

Mégsem mondhatjuk, hogy a pártváltoztatás kizárólag a politikus elveinek felülkerekedését jelentette, s ambícióinak háttérbe szorulása következett volna belőle. 1880 elején, Grünwald átlépésekor még éltek Apponyiék amaz illúziói, hogy a Bosznia okkupációja nyomán támadt válságot Tiszának nem fogják átvészelni, s így az Egyesült Ellenzék a hatalom részese lehet.^{4 1} Kormánypárti oldalról nyugtalanul, de nem egészen jogtalanul tekintették ebben az időben a Mérsékelt Ellenzéket „becsvágyó emberek, közönséges miniszteri tárca-vadászok” csoportjának.^{4 2} Az új pártnak mindenestre szüksége volt határozott arcélú politikusokra, s ideológus-szakértőkre. Az idős Marczali Henrik, aki ifjú történészként annak idején a Mérsékelt Ellenzékkel rokonszenvezett, nem felelte el a párt offenzív korszakát. 1878 „november 24-én délelőtt, még nem is reggeliztem, beállt hónapos

^{3 5} Ipolyi Arnold Grünwald Bélához. 1875. jan. 30. OSzKK Levelestár. A Mérsékelt Ellenzék története feldolgozatlan. Adataimat *Gratz Gusztáv: A dualizmus kora* (Bp. 1934.) c. tanulmányából és *Apponyi Albert Emlékirataiból* (Bp. 1922.) merítettem.

^{3 6} A levélre: OSzKK Fol. Hung. 1886. A személyes találkozásra: Tisza Kálmán felszólalása a képviselőházban 1880. márc. 16.-án. Grünwald egyébként az itt támadt személyeskedő vitában egyszerűen letagadta ezt a találkozást. Az 1878–81-es Országgyűlés Képviselőházi Naplói. XI. 122–123.

^{3 7} Uo.

^{3 8} Grünwald felszólalása: 1879. febr. 19. uo. III. 85–88.

^{3 9} Uo.

^{4 0} A kiáltvány nyomtatott szövege: OSzKK. An. lit. 1867.

^{4 1} *Szász József–Ábrányi Kornél* (szerk.): *Politikai Magyarország*, Bp., 1913–14. I. 16.

^{4 2} *Helyese Tisza Kálmán politikája?* Írta egy felvidéki képviselő. Bp., 1879. 33.

szobámba a Sándor utcában Szilágyi Dezső Pulszky Gusztival, ki egész eleveiségét bevitte a párt-harcba. Szilágyi röviden elmondta, hogy a kormány bukása alig kerülhető el, és akkor ők alkotnak kabinetet. Teljes programmal készek előállni, melynek egyik pontja a szekularizáció. Arra kérnének, írjak könyvet, mely kimutatja, hogy a papi birtok eredetétől fogva állami vagyon volt és az is maradt.”^{4 3}

A Mérsékelt Ellenzék illúziói hamar szertefoszlottak. Nemcsak a hatalomra kerülés reményei, de még az egységes program kialakításának tervei is halomra dőltek: ehhez túl nagyok voltak a párton belüli nézetkülönbségek. Hogy a Marczali-idézte példánál maradjunk: a párt másik főembere, Apponyi, éppen nem szaladt volna a történehez a szekularizáció történelmi jogosságának bizonyításáért. A párt létének ideológiai megokolása azután is napirenden maradt, hogy a Mérsékelt Ellenzék visszaesett,^{4 4} s koherens programot sem volt képes alkotni. A közigazgatás államosításának követése az egyik pont volt e homályos pártprogramban, s Grünwald *A régi Magyarország*a ennek szellemében és alátámasztására íródott.

A régi Magyarország alap gondolata Grünwald régi, hetvenes évekbeli kedvenc eszméje: az állami és a társadalmi elem – itt: az egységesítő királyi hatalom és az önző, rendi nemesség – összeütközésében ragadható meg az újkori, 1830 előtti Magyarország története. Az a nemzeties szólam, amit a kor arisztokráciája az állami elvvel szemben fölhozott, hamis volt: az önző társadalmi érdek produktuma. A rendi-nemesi ideológia már csak azért sem képviselhetett valóban modern-nemzeti elvet, mert ez a korszak szerte Európában a nemzetietlenség ideje, az a szakasz, amikor az egységes államszerkezet maga alá gyúri a külön érdekeket, s ezek politikai intézményeit. Grünwald alap gondolatának középpontjában tehát a rendiség elítélése állt, közelebről: rendi-megyei és nemzeti elem összekapcsolásának szigorú kritikája, a modern, erős közigazgatású nemzeti állam szemzőgéből. A könyv igazi Mérsékelt Ellenzék-i termék: alap gondolatának éle a rivális függetlenségi párt ellen irányul, ugyanakkor határozottan kritikus a nem igazán korszerűen dolgozó, s a reformokat ellenző kormánnyal szemben.

Magát a történelmi koncepciót – minden aktuálpolitikai töltése ellenére – a kor egy sor történésze osztotta. Thallóczy Lajos például, aki a bécsi levéltárakból származó anyagokkal segítette is Grünwaldot, így írt *A régi Magyarország* alapfelfogásáról: „Teljesen igaz, amit nekem a Duna partján kifejtettél, a XVIII. században senki sem törődött a nationalitással, azzal, mely az anyanyelvben találja a radixot . . . A XVIII. században az ősök a maguk privilegialis érdekeit védték gátokkal, de hogy az ár fekete-sárga színű-e, vagy más, rájuk 1790-ig közömbös.”^{4 5} Magát a könyvet a szűkebb szakma már nagyobb óvatossággal fogadta, politikai tendenciája túlságosan is nyilvánvaló volt. Nem Grünwald ellenfele, hanem baráti kritikusa írta a műről: noha koncepciójában, stíljában „miltán sorakozik a jelesebb német, francia és angol történetírók mellé”, mégis benne „folyton oly elemek alkalmazásával találkozunk a múlt század eseményei megítélésénél, amelyek inkább a jelenkor politikai álláspontjainak igazolására szánvák”.^{4 6} A recenzius nyilván az ilyenféle passzusokra célzott: „A megyében első sorban egy osztály gyakorolja a hatalmat, mely[et] részben az állammal való küzdelemre, magasabb céljainak megghiúsítására, részben az alárendelt néposztályok elnyomására s kizsákmányolására használ fel . . . Tisztviselői büszkék reá, hogy nem az állam szolgálai, s hogy joguk van vele ellenkezni, s nem is ingyen szolgálnak, hanem jó fizetésért, s jelentékeny jövedelemért. A köztisztviselő ezokból függésbe jut a [megyei] befolyásos tényezőktől, s ezek érdekeinek eszköze, s lehetetlenné válik rá nézve a törvények részrehajlatlan végrehajtása.”^{4 7} Maga a szerző se tagadta a nyílt politikai összefüggést. A könyv visszhangjáról szólva írta Justh Zsigmondnak: „Mű-

^{4 3} *Marczali Henrik*: Emlékeim. Nyugat 1929. II. 228–229.

^{4 4} 1881-ben a Mérsékelt Ellenzék 84 képviselővel a parlament második legerősebb pártja volt, igaz, 225 szabadelvű képviselővel szemben. Az 1884–87-es ciklusban már csak 60, később pedig 45 képviselővel rendelkezett. *Gratz Gusztáv*: i. m. I. 204. és *Lakatos Ernő*: A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918. Bp., 1942. 52.

^{4 5} Thallóczy Lajos–Grünwald Bélához, 1887. aug. 3. OSzKK Levelestár.

^{4 6} *Pulszky Ágoston*: A régi Magyarországról. Budapesti Szemle 1888. (LIV.) 128–129.

^{4 7} Grünwald Béla: A régi Magyarország.² Bp., 1888. 437–438.

vem megjelenése után tapasztaltam, hogy nálunk még nagyon sok maradt meg a régi Magyarország-ból, s nagyon sokan haragudtak rám e sötét képért, különösen az arisztokrácia körében.”^{4 8}

Ami számunkra most a legfontosabb: Grünwaldnak láthatóan határozott elképzelése volt a leendő „második kötet”, *Az új Magyarország* alapgondolatáról is. Ezt nemcsak *A régi Magyarország* lapjai jelzik – előrevetítve, hogy a valóban európai talajon sarjadt modern „magyar nemzeti politika” nem más, mint a fennálló, azaz, a rendi elleni támadás. A koncepció folytatását sejtette már az „első kötet” kritikus is, kiemelve, *A régi Magyarország* „pesszimizmusa a rendiség jelenségeivel szemben csupán azon optimizmus előhírnöke, amellyel a nemesség küzdelmét saját kiváltságai ellen vázolni készült”.^{4 9}

Láttuk előbb: a történész eredeti tervének módosítását nem az váltotta ki, hogy valamilyen személyes mondanivalóját vélte jobban elhelyezhetni, kifejezhetni egy egyéniség rajzában. S mondtuk az imént: a terv feladása nem is azért történt, mintha Grünwaldnak nem lett volna kész, végigvezethető alapgondolata a „süllyedés” és az „emelkedés” korszakainak egységes ábrázolásához.

De akkor miért az eredeti koncepció módosítása? Talán politikai okai voltak? Lehetséges, hogy Grünwald azért fordult Széchenyihez, mert úgy érezte: politikai nézeteit nem mondhatja el nyíltan és szabadon?

Politikai karrier és történettudomány

Ezekre a kérdésekre is csak nemmel válaszolhatunk. Noha Grünwaldnak kezdettől fogva meggyűlt a baja a pártfegyellemmel, a Mérsékelt Ellenzék nem volt, nem is lehetett olyan csoport, mely határozott parancsokkal kötötte volna meg a tagjait. Ellenkezőleg: miközben a 80-as években még azért is reménytelen harcot folytatott, hogy legalább néha a mérleg nyelvének szerepét játszassa a kormánypárt és a függetlenségek között, a szilárd pártprogram hiánya miatt, kényszerűségből, viszonylag szabad kezét adott hűveinek. Ez az akkori, kétpólusú képviselőházban nem érények, hanem szükségek látszott, s eredménye: közös nevezőre jutni nem tudó magánemberek – bár gondolatilag gyakorta színvonalas^{5 0} – szónoklat-sorozata volt. A jelenséget – épp Grünwaldról szólva – Mikszáth így jellemezte: „Grünwald ismét előhozta a maga közigazgatási teóriáit, megcsillogtatva az ő magas látókörét és ismeretvilágát, amit tőle megtagadni nem lehet. Szilágyi Dezső ismeretes maliciózus szemjétékával kísérte a beszédet. – Holnap felszólalok – mondá. – Kifejtem a párt álláspontját, s kijelentem, hogy az Grünwaldnak csak saját nézete. – Ne tedd azt – figyelmezteté az öreg Pulszky [akkor pártönkízüli, de a Mérsékelt Ellenzék liberális szárnyával rokonszenvező képviselő – L. M.] – mert holnapután meg Apponyi szólal fel majd, s kifejti a párt nézetét, s kijelenti, hogy az a te privát nézeted.”^{5 1} Mikszáth ezekkel a sorokkal a habarék-párt két vezérének ellentétére utalt, de számunkra elárulja azt is: Grünwald, miközben véleményét persze szabadon elmondhatta, sőt azt a gondolkodó főnek kijáró tisztelettel fogadták,^{5 2} még saját pártján belül sem tudta nézeteit maradéktalanul elfogadtatni. Általában Apponyi emberének tartották, bár a gróf emlékiratai nem mindenben erősítik meg ezt a feltételezést.^{5 3} Annyi azonban biztos, hogy 1886-ig,

^{4 8} Grünwald Béla – Justh Zsigmondhoz. 1888. júl. 18. OSzKK Levelestár.

^{4 9} Pulszky Ágoston: i. m. 129.

^{5 0} A kérdés nem egészen tisztázott. Gunst Péter szerint „feltűnő, hogy jelentős városi és falusi középíretek mellett a korszak nem egy kiemelkedő gondolkodója, tudósa is ehhez a párthoz csatlakozott.” *Gunst Péter*: Acsády Ignác történetírása. Bp., 1961. 34. Kétségtelen, Apponyi is tehetséges emberek csoportosulásáról beszél, Lakatos Ernő viszont kiemeli: nem jellemző, mintha a Mérsékelt Ellenzékben több szabadfoglalkozású értelmiségi lett volna, mint a többi pártban. *Apponyi*: i. m. 106., *Lakatos*: i. m. 84–85.

^{5 1} Mikszáth Kálmán: A T. Házból. 1884. dec. 11. In: *Rejtő István* (szerk.): Mikszáth Kálmán Összes Művei, 69. Bp., 1974. 160.

^{5 2} Mikszáth egy másik, 1884-ben írott karcolatában megjegyzi: ha Grünwald beszél, illik odafigyelni. I. m. 145–146.

^{5 3} *Apponyi*: i. m. II. 57. és I. 155.

ameddig Szilágyi Dezső ki nem vált a Mérsékelt Ellenzékből, Grünwald még saját pártján belül sem számított a legfőbb közigazgatási szakértőnek, a program megfelelő részét Szilágyi Dezső dolgozta ki.⁵⁴ Ennek kilépése után viszont Apponyi – a Mérsékelt Ellenzék, de általában a korabeli politika Tisza Kálmán mellett talán egyetlen nagyformátumú képviselője – minden erejével a miniszterelnök elleni személyes harcba vetette magát, s a Függetlenségi Párthoz közeledett.⁵⁵ Ahhoz a Függetlenségi Párthoz, amely – Grünwald eszméitől egészen eltérő módon – a leghatározottabban védelmébe vette a vármegyei autonómiát. Ez a fejlemény oda vezetett, hogy a Mérsékelt Ellenzék követeléseit közt háttérbe szorult a közigazgatási program – az a reformeszmé, amely miatt Grünwald e párthoz csatlakozott. Apponyinak a Függetlenségi Párthoz való közeledését ráadásul nem lehetett pusztán taktikai lépésnek tekinteni, noha természetesen szerepet játszott benne a kormányra kerülés ambíciója is. Egyfelől annak a paradox helyzetnek a felismeréséről volt szó, hogy a gróf képviselte „nagybirtokos osztály közvetlen gazdasági érdekeit elsősorban a közjogi ellenzék képviselte, az önálló vámterület, s az agrár-vámvédelem követelésével”.⁵⁶

Apponyi lépése mélyén azonban volt egy – ezzel összefüggő – másik mozzanat is, s ez még határozottabban különbözött Grünwald elképzeléseitől. A függetlenségi ellenzékhez közeledő Apponyi, ha még talán öntudatlanul is, a korszak egyik alapkérdésére, a középosztály-problémára keresett politikai megoldást. Apponyi formulája a „hiányzó magyar középosztály” kérdésének megválaszolására a hagyományörző dzsentri felé fordulás volt – s ez a dzsentri túlnyomórészt a Függetlenségi Pártban foglalt helyet. Azaz: „a konzervatív arisztokrácia szóvivői engedményeket tettek a függetlenségi nacionalizmusnak, melytől pedig udvarhoz kötődésük, dinasztikus hagyományaik eleve elválasztották őket.”⁵⁷ Grünwald ezzel szemben – mint ezt könyveiben, s parlamenti beszédeiben is megfogalmazta⁵⁸ a középosztályprobléma megoldását nem a régi magyar dzsentritől remélte, hanem egy asszimilált polgári rétegtől. Apponyi lépése tehát Grünwald szemében nem pusztán pillanatnyi politikai nézetkülönbségre világíthatott rá, hanem mélyebb, világnézeti ellentétekre is.

A pártvezér így sem tudta megakadályozni a Mérsékelt Ellenzék hanyatlását; a habarékiai képviselőinek száma a nyolcvanas években folytonosan csökkent, s a párt egybentartása is problematikus volt. Grünwald tehát, aki 1886 előtt mellőzöttnek, utána pedig pártpolitikai szempontból korszerűtlennek érezhette magát, ismét kutyaszorítóba került. Olyan csoportosuláshoz tartozott megint, amely, ha megbecsülte is szakértelmét, politikailag nem kamatoztatta azt; csak néhány személyes kapcsolattal szolgált számára, hathatós politikai befolyással nem, ráadásul a képviselőházi szavazásoknál alkalmazkodásra kényszerítette. Az alkalmazkodás – akárcsak annak idején a kormánypárt soraiban – nem volt könnyű. Szimptomatikus képet ad Grünwald egyik képviselőházi szavazásáról Mikszáth Kálmán parlamenti karcolata 1884-ből. „Grünwald arra határozta el magát, hogy nem szavaz. Egy óráig tusakodott lelke az incselkedő pártszellemmel. S nehéz verejtékcseppek gyöngyöztek a homlokán. Azon nagy utat lehet befutni. A lélek azt mondta: Hiszen a kormány javaslata jobban megfelel nekem. A pártszellem közbekiáltott: De nem kell, a pokolba vele! Grünwald egy darabig hagyta disputálni, aztán így csillapította le őket: Ne veszekedjétek no, inkább

⁵⁴ Uo. I. 154.

⁵⁵ Erre lásd a *Szilágyi Sándor* szerkesztette milleniumi *A Magyar Nemzet Története X. kötetében* (Bp. 1898.) Beksics Gusztáv magyarázatát. 727.

⁵⁶ *Szabó Miklós*: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. *Századok* 1974 (108. évf.) 26.

⁵⁷ Uo. 5.

⁵⁸ Utójára – éppen fél évvel öngyilkossága előtt – 1890. nov. 21-én Grünwald így beszélt a képviselőházban: „A magyar állam gyengeségének oka a múltban a magyar polgárság hiánya volt. A középkorban a polgárság idegen volt, s nem vett részt a nemzet szellemi életében. Most másodszer alakult egy nagyobb stílusú polgárságunk, a zsidóságban. Azt akarjuk-e, hogy ez is idegen maradjon, mikor beolvadásra való képességének s hajlamának annyi jelét adta, s nem nemzeti érdek-e, hogy a zsidóság magyar polgársággá váljék, hogy teljesen beolvadjon a nemzet testébe, s anyagi és szellemi ereje a nemzet erejét gyarapítsa?” Az 1887. évi Országgyűlés képviselőházi Naplója, XX. 50–51.

nem mondok hát semmit.”⁵⁹ Grünwald tehát elmondhatta nézeteit, csak éppen nem volt abban a helyzetben, hogy politikai érvényt is szerezzen nekik. Mániákusan hajtogatta reformeszméit erős államról, magyarosításról, asszimilációról; figyelmesen meghallgatták, de semmi több. Hogy a kormányzat politikája a 80-as években valamivel türelmetlenebbé vált a nemzetiségi mozgalmakkal szemben,⁶⁰ legfeljebb belső igazolást jelenthetett Grünwald számára, de hatalmi sikert, növekvő befolyást nem. Gondolatainak örökös ismételtetése – elzárva sikertől, hatalomtól – végre is üres különködésnek tűnt föl; amikor szözlásra emelkedett, már oda sem figyeltek, mindenki tudni vélte, mi következik. A Grünwaldra furcsa mód figyelő Mikszáth ezt egy adomában így örökítette meg: „Grünwald Béla például írt egy cikket, gondolom a katonai oskolás könyvekről. Jön rá szembe egy ismerőse: – Gratulálok. Olvastam cikkedet. Én is az állami kinevezés mellett vagyok. – Máskor egy esztétikai tanulmányt közölt a Budapesti Szemlében a humor-ról. Jön rá szembe egy ismerőse: – Olvastam cikkedet. Oh de jó! Alaposan meggyőztél. Itt csak a centralizáció segíthet. – Persze úgy az egyik mint a másik dolgozatban egyetlen szó sem volt ezekről, s Grünwald maga panaszkodott aztán: – Ha az oroszlanokról vagy a denevérekéről írnék egy természettudományi rajzot, arra is azt mondanák, hogy szépen ki van benne fejtve az államosítási teóriám.”⁶¹ A politikus tehát kezdte elveszíteni törekvéseinek értelmét, de még tárgyát is.

Kedzeti kérdésünk az volt: miért módosult *Az új Magyarországnak* Grünwald eredeti „kétkötetes” koncepciója. A szerző politikai helyzete, pártbeli állása erre nem ad magyarázatot. De megvilágít valami mást: *annak közéleti okait, hogy a politikus miért fordult a tudományhoz...* A politika emelte magasra a 70-es években – most a korszak parlamenti viszonyai kárhoztatták tétlenségre, noha a Tisza-rendszer mélyülő válsága nyomán Grünwald alapgondolatai valójában egyre aktuálisabbá váltak. Szerzőnk a 80-as évek második felében új utakra kényszerült. Ha nem hagyott is föl egészen a politikával, megkísérelte, hogy személyes ambícióit más téren teljesítse ki. Sem elvei, sem baráti köre, sem Tiszához fűződő személyes viszonya nem engedte meg, hogy – annyi Mérsékelt Ellenzék-beli társához hasonlóan – visszalépjön a kormánypártba. (Arról nem is beszélve, hogy ott már megintcsak a második közigazgatási szakember lehetett volna Szilágyi Dezső után.) A függetlenségiéktől egy egész világ választotta el. Megmaradt tehát Apponyi mellett, de az önálló politikai alkotás reménye nélkül. „Mikor egy szónoklatához gratuláltam – írja Grünwaldra emlékezve Marczali Henrik –, azt mondta, bár lett volna inkább vegyész, akkor pozitívot alkothatna. Így megéljenzik és az újságok ünneplik, de semmi foganatja sincs.”⁶² Ez a *foganat* kettős értelmű. Grünwald elképzelési nem mehetett át a gyakorlatba, maga a politikus pedig megtorpant: helyzetéből nem vezetett út sem fölfelé, sem máshová. A mérsékelt ellenzéki értelmiség politikai kiábrándulása egyébként a nyolcvanas évek közepén általános jelenség volt. A Tisza-éra népszerű Who is who-ja, az 1885 szeptemberében íródott, s névtelenül megjelent *A budapesti társaság* – igaz, erős Apponyi ellenes felhangokkal – ezt írja: „máris benne vagyunk a 47-es légkörben; elég volt ez már nekünk; ezentúl óvatosabbak leszünk; visszahúzódnunk egyelőre minden pártpolitikától, vagy pedig nyíltan, férfiasan oda állunk Tisza Kálmán zászlója alá. Ott legalább harcolhatunk a siker reményében a rendi áramlat ellen Szontagh Pálék oldalánál – ez a közhangulat ma a mérsékelt ellenzék független értelmiségének köreiből országsszerte.”⁶³ A budapesti társaság szerzője persze mást értett „rendi áramlat” alatt, mint Grünwald: nem a vármegyei autonómia követelését, hanem Apponyi „aristocratico-socialisticus” irányát. A könyv ismeretlen írója különben Grünwaldot egyértelműen az Apponyi-párt liberális elemeihez kötötte: „Grünwald Béla a mérsékelt ellenzék kevésbé arisztokratikus árnyalatának és a pártonkívüliek egy részének – genialis – belügyminiszter-jelöltje.”⁶⁴

A politikus tudományhoz-fordulásában éppen az játszott a döntő szerepet, hogy rájött: csak „genialis belügyminiszter-jelölt” maradhat, semmi több. De megérezhette: a kor sokat hangoztatott

⁵⁹ Mikszáth Kálmán: A T. Házból. 1884. ápr. 26. In: R. Hutás Magdolna–Rejtő István (szerk.): Mikszáth Kálmán Összes Művei, 68. Bp., 1973. 179.

⁶⁰ Katus László (szerk.): Magyarország története, 1848–1890. Bp., 1979. II. 814.

⁶¹ Mikszáth Kálmán: A szűz szónokok. Pesti Hírlap 1888. febr. 4. In: Rejtő István (szerk.): Mikszáth Kálmán Összes Művei, 76. Bp., 1982. 117.

⁶² Marczali Henrik: i. m. 361.

⁶³ A budapesti társaság. Bp., 1886. 55.

⁶⁴ Uo. 96.

kívánságának, hogy ti. a képviselőház pusztán közjogi alapon szerveződött pártjai helyébe valóban világnézeti kérdések körül tömörülő csoportosulások álljanak,⁶ hogy tehát e kívánságnak orvoslása végképp ellentmondásossá tenné személyes helyzetét az Apponyi-pártban, hisz az ő álláspontja igen sokban eltért a Mérsékelt Ellenzék vezérével – éppen világnézeti szempontból.

Így talán már érthetőbbek *Az új Magyarország* – írásunk elején idézett – közélet-ellenes kommentárjai, a politikából kiábrándult szerző személyes vallomásai. Ennek a kiábrándulásnak a jelentőségét persze nem szabad túlértékelnünk, s irányát félreértenünk. Grünwald történetírói munkássága közepette sem hagyott föl egészen a politikával, noha közéleti szereplései a nyolcvanas évek második felében erősen megritkultak, évente egy-két parlamenti beszédre korlátozódva. *Az új Magyarország* fogadtatásának, szerzője tragikus sorsának megértéséhez pedig egyenesen nélkülözhetetlen annak ismerete, hogy a könyv idézett, Széchenyi személyétől elszakadt, politikaellenes „kitekintéseit” *politikailag* is értelmezhetette a Tisza-rendszer korrupszával elégedetlen, a reformoktól elzárkózó s személyi protekcionizmuson alapuló közélettől megcsömörlött olvasó. Ennyiben *Az új Magyarország* e személyes mondanivalójának is volt Tisza-ellenes politikai tendenciája, s ez Grünwald pártjának – és benne Apponyinak – kezére játszott. (A történet tragédiáinak egyike, hogy nem láthatta előre, amikor könyve megjelenik, Tisza már nem lesz hatalmon; látszólag egészen átalakul a közélet színe, s *Az új Magyarország* e politikai tendenciája egészen célját veszíti majd.)

Grünwald politikai karrierjének megtörése, noha sok mindenre rávilágít a képviselő tudományhoz-fordulásának okai közül, önmagában nem ad választ kiinduló kérdésünkre: miért kapaszkodott meg a szerző Széchenyiben, földadva régi „kétkötetes” tervét. Lehetséges, hogy az okok mélyebben keresendők? Túl a politikán – a kor világnézeti áramlatai körül? Elképzelhető, hogy Grünwald Széchenyi-könyve a századvég valamelyik konzervatív eszmekörével áll összefüggésben? A feltételezés nem képtelen. Hisz néhány évvel *Az új Magyarország* megjelenése után Széchenyi nevét már egyértelműen antiliberális éllel kezdik emlegetni és magasztalni,⁶ – köztük olyanok, akik személyesen közel álltak Grünwaldhoz. Leegyszerűsítve a kérdést: lehet, hogy Grünwald makacs választását és Széchenyi-képét valamiképpen hasonló motívumok befolyásolták, mint három évtizeddel később Szekfű Gyuláét, aki a liberalizmus belső ellentmondásainak nagy átélőjeként, s korrigálójaként ábrázolta a legnagyobb magyart?

Grünwald és a liberalizmus válsága

1886-ban így jellemezte Grünwaldot egy ironikus társasági portré-kötet: „Egy ember, akinek lelkét, kedélyét s egész életét Schopenhauer olvasása rontotta meg. Mindent un, nincs inyére semmi, ha férfitársaságban van, onnan nők közé vágyik, ha nőkel találkozik, a magányt óhajtja. Alig van negyven éves, és már életunt.”⁷ Korántsem ez az egyetlen leírás, amelyet a politikust fájó, szenvedő emberként emlegeti. Tudjuk, s még látni fogjuk; nem alap nélküli ez a jellemzés. Mégis meggondolandó: talán nem egészen véletlen e fájdalommal kapcsolatban Schopenhauer emlegetése. Mert ha nem az, akkor idézett jellemzésünk valójában besorolás is: Grünwald odaállítása azok mellé, akik a századvég idején – s irodalmi-esztétikai téren már a nyolcvanas években is⁸ – új utakat kerestek a liberális gondolat válsága közepette. Grünwald zsurnaliszta jellemzője persze nem vizsgálta, hogy a történet valóban ismerte-e Schopenhauert (semmi nyoma, hogy olvasta volna), a német filozófus említése csupán a kor közhelyeinek egyike. Schopenhauer nevét a nyolcvanas évek részben arisztokrata, részben polgári-értelmiségi kultúrpszichizmistáival emlegették együtt, az irodalmi-kritikai élet „ellenzékeihez” társították, azokhoz, akik eltávolodtak, majd szembefordultak a magyar liberalizmus népnemzeti irányával, s ennek intézményeivel, az Akadémiával, a Budapesti

⁶ Vö. pl. a *Szilágyi Sándor* szerkesztette milleniumi *A Magyar Nemzet Története X. kötetének* szövegével Bp., 1898. 664, 677, 718.

⁶ *Szabó Miklós*: i. m. 22.

⁷ *Hentaller Lajos*: *Politikusaink ponyolában*. Bp., 1886. 133.

⁸ *Komlós Aladár*: *Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében*. 1956. In: *Komlós Aladár*: *Költészet és bírálat*. Bp., 1973. 157–172.

Szemlével stb. De Schopenhauerre hivatkoztak az olyan publicistákkal kapcsolatban is, akik politikai, filozófiai, vagy akár elvont esztétikai területen bírálták a liberalizmus egyre konzervatívabb szerepet betöltő naiv haladásmélettét – gondoljunk például Rákosi Jenőre.^{6,9} Ha tehát Grünwald „schopenhauerizmusát” vesszük szemügyre, nem maradhatunk meg a politikánál, meg kell vizsgálnunk viszonyát a korszak amaz irodalmáraihoz, akik egyre kritikusabban szemlélték a fennálló rendet és intézményeit. A hetvenes évek elszárt kezdeményei – mindenekelőtt a Schopenhauerre szintén hivatkozó Asbóth János⁷⁰ – után csak a kilencvenes években indul meg a liberalizmus általánosabb jellegű, illetve épp a meddő parlamenti politika bírálatoképp megfogalmazott politológiai kritikája. A nyolcvanas évek a magányos kritikusok⁷¹ évtizede, „az ellenzék írói sorra támadást intéznek a hivatalos irodalom erődítményrendszerének különböző pontjai ellen: valamennyiben bosszúsán vagy felháborodva emlegetik klikkszerűségét, némelyek fegyelmezettséget követelő esztétikáját, mások sajátos nemzeti irányát, illetve a nyomában elterjedt népiességet támadják. A népnemzeti irány elutasítása, az általános embernek »kozmpolita« hangsúlyozása – az ellenzéknek sokat hangzatosított jelszavai – végeredményben nem egyebek tehát, mint e nemzedék törekvése a megszabadulásra egy szellemi iga alól, amelyet idegennek éreztek, mert egy elmúlt, helyesebben egy elmúlóban levő világ törvénye volt”.⁷² Az irodalmi ellenzék kiformálódásának s működési irányának persze voltak majd ahogyan politikai mozzanatai is. Ezek a mérsékelt ellenzéki Grünwald szempontjából különösen fontosak. Arra a kapcsolatra célzunk, amit a kor „világbánatos” költői és esztétái éreztek a hivatalos irodalmi – vagy akár képzőművészeti – nagyságok és az uralkodó szabadelvű rendszer között. Az összefüggést a nyolcvanas évek végén Komjáthy Jenő így fogalmazta meg: „Tisza és Gyulai: mindkettőt jellemzi a vaskalaposság. Irigy, kemény, száraz, szívtelen író, irigy, kemény, szívtelen államférfi. Filiszterszerűség. Kortesspolitika és kortessirodalom, pajtáskodás és pártoskodás. A vármegyék és a katedrák. A pártklub és az Akadémia. Új országház, egyetemi épületek – az Akadémia nagy vagyona. Protekció itt is, ott is. A filozófiai szellem hiánya. Írói düh és politikai düh. Furor poeticus és furor politicus. Hatalmi eszközeik külsők, mint minden tartalom híján valónak . . . A nagyság kultusza helyébe a hatalom kultusza lépett, a belső értékek tisztelete helyébe a külső tekintély.”⁷³

Ez az összefüggés persze csak részben tekinthető közvetlennek. Hiszen Gyulaiék „kemény, szívtelen, száraz” szigora részben épp a deáki liberális hagyomány őrzését célozta, s ha sok szempontból korszerűtlen volt is, bizonyos mértékben épp Tiszáék felhúgott liberalizmusa ellen irányult. Mégis igaz: a korszak liberális gondolatának problémátlanságát megkérdőjelezők általánosságban persze majdnem mindig a konzervatív gondolatkör valamelyik ága felé kerestek tájékozódást,⁷⁴ de a fennálló kritikusi közt többek közt ott volt pl. az a Pulszky Ferenc is, aki semmiképp sem sorolható a konzervatívok közé. Sőt, a 80-as évek válsághangulatát talán senki sem fogalmazta meg érzékletesebben a hivatalos irodalomhoz, s személyesen Gyulaihoz „megtért” Péterfy Jenőnél: „. . . a mi századunknak is a melancholia a műzsája, melynek arca csak sötétebbé vált a sok megoldhatatlan kérdés előtt, s műzsája lett a melancholia sok nagy költőnknek is, akiknek szava azután ezernyi ember néma csüggetget szívében visszhangra talál . . . Az osztályok egymás ellen harcra készen; s az osztályokon belül is atomizált egyének zúrzavara. Nincs általánosan elismert vezérelv; s nincs olyan erkölcsi tekintély, . . . hogy az ellentéteket lazítsa, a harcoknak élet vegye. Az egyenlenség behatolt minden egyesnek szívébe is: örökösai vagyunk két magában egységes, de egymásnak ellentett világnak: a pogány klasszicismusnak s a kereszténységnek anélkül, hogy egyesíteni tudnók amannak tipikus formatisztaságát ennek minden iránt résztvevő érzékenységgel, annak vidám egyensúlyát a mi korlátlan s zavaros vágyainkkal. Innen a magába visszavonuló s támasz nélküli

^{6,9} Rákosi Jenő „schopenhaueriánus” minősítésére *Németh G. Béla*: *Tragikum és történetfelfogás*. Bp., 1971. 60.

⁷⁰ Asbóth jellemzésére: *Németh László*: *A Nyugat elődei*. (1932.) In: *Németh László*: *Az én katedrám*. Bp., 1975. és *Halász Gábor*: i. m. 115. skk.

⁷¹ *Németh G. Béla*: i. m. 7.

⁷² *Komlós Aladár*: i. m. 167.

⁷³ Uo. 163.

⁷⁴ *Szabó Miklós*: i. m. 31.

ember szomorúsága, kinek tapogatva kell keresni útját az életben, melynek titkát nem ismeri, s innen költészetünk megnyugvást, biztos ihletet nem találó természete is. A tömegeket alig emeli valami eszményibb érzés: s az emberek közt alig van egyéb kötelék, mint az állam rideg kényszerere.”⁷⁵ Ezek a magányos kritikusok fájdalommal szemlélték a kort, amelynek lényege persze azért mégis a „prosperitás ígérete”⁷⁶ volt. „Az átöröklött nemesi nemzeti s a frissen felvirágozott pozitivistá polgári liberalizmus egymást látszott igazolni, s kiigazítva, megészíteni”.⁷⁷

A néhány „schopenhaueriánus” többnyire magányos volt, maga a kategória azonban nem egészen légből kapott. Hogy csak egy szálát kövessünk: a 80-as évek tragikum-vitája mellett, mely szintén fölvetette a liberalizmus néhány történetfilozófiai ellentmondását, némileg szerényen, meghúzódtott a humorról való állandó gondolkodás.⁷⁸ S Reviczky Gyula a maga humor-elméletét a hetvenes évek közepén részben éppen Schopenhauer nyomán alakította ki. Ahogyan írta: „Schopenhauer mély bölcsészete, a materializmus türelmet hirdető tanai a költészetben egy addig kevésbé játszott búbajoshangú húrt pendítettek meg – a *humort*.”⁷⁹ Reviczky a *humort világnézetnek* vallotta, még 1884-ben is, mégpedig a legmagasabb rendű világnézetnek, s jellemzően abban az esszéjében, amelynek ezt a címet adta: *Századunk pesszimizmusa*.⁸⁰ A humor ebben az elméletben épp a pesszimizmus kiteljesedése, ugyanakkor felülemelkedés is annak tragikumán, azon, hogy az ember nem valósíthatja meg magát, mert közte és a külvilág között szakadék tátong. A humor világnézete valójában eszköz; eszköz arra, hogy a pesszimizmus „ne fájjon a szívnek”.⁸¹ Ez a világnézet „a zsenihez egyedül méltó állásfoglalás a világ dolgaival szemben, de a zseni is csak folytonos fejlődéssel juthat el odáig”, s csúcspontja a humor lelkiállapota, „melyben a pesszimizmusban tisztult emberszeretet kacagva sír”.⁸² Mert a zseni „akkor a legmélyebb, ha belátása csillapítja nagy szenvedélyét. A szenvedély és meggondoltság arányos vegyületéből eredt melancholiájával, kiterjesztett sasszámnyakon csöndesen úszik a magasban”.⁸³

Nemcsak azért követtük éppen ezt a szálát, hogy világossá váljék: a „schopenhaueriánus” besorolásnak milyen kevés köze volt a német filozófushoz, s hogy jelezzük: inkább a kor naiv haladás- és harmónia-felfogásának megkérdőjelezőit jelölték ezzel a névvel; olyan embereket, akik korántsem alkottak egységes csoportot vagy iskolát. A humor kérdését azért emeltük ki a nyolcvanas évek „irodalmi ellenzékének” gondolatai közül, mert itt közvetlen kapcsolatra mutathatunk Grünwald s az irodalmárok között. Grünwald így beszél Széchenyiről: „Naplóiban nemcsak nem törekszik szépítésre, hibáinak, gyengéinek palástolására, hanem ellenkezőleg, kérlelhetetlenül tárja fel fogyatkozásait... Így e nevezetes ember, öntudatosságával, szellemi felsőbbségével saját hibái fölé emelkedik, s ezért egy nagy humorista benyomását tenné reánk, ha saját belsejének megfigyelésével, az önismerettel s önváddal nem járna együtt a búskomorság, életuntság és kétségbeesés.”⁸⁴ *Az új Magyarország* e megjegyzése nem alkalmi, nem véletlenszerű. Grünwald kéziratosa hagyatékában több jegyzet, kivonat is foglalkozik a humor világnézetével. Hogy ezek a följegyzések tényleg összefüggnek a nyolcvanas évekbeli tragikum-, illetve humor-vitával, jól mutatja a következő kézirat, amit teljes egészében idézünk. „Az ironia és szatíra korlátolt, egyoldalú felfogásból ered, lehet valaki szellemes, mély erkölcsi érzettől áthatott, vagy megsebezheti a szellemi küzdelmekben az ellenfél, az igazság érdekében használható – de mégis mélyen alatta áll a humornak. Azok még a küzdelemben elfogultak, gyűlölik az emberi fogyatkozást, keserűséggel ostorozzák abban a feltevésben, hogy másképp is lehetne, a humor felettük lebeg, – szeretet nélkül nincs humor –

⁷⁵ Idézi: *Zimándi P. István*: Péterfy Jenő és kora. Bp., 1972. 164.

⁷⁶ *Németh G. Béla*: i. m. 82.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo. 19.

⁷⁹ Reviczky sorait idézi: *Komlós Aladár*: Reviczky Gyula. Bp., 1955. 28.

⁸⁰ *Magyar Salon* 1884.

⁸¹ Idézi: *Halász Gábor*: i. m. 143.

⁸² *Horváth János*: Újabb költészetünk világnézeti válsága. Reviczky Gyula. (1933.) In: *Horváth János*: Tanulmányok. Bp., 1956. 468.

⁸³ *Komlós Aladár*: i. m. 32–33.

⁸⁴ *Grünwald Béla*: *Az új Magyarország*. Bp., 1890. 11.

komornyik nem lehet tragikus, csak a hős.”⁸⁵ Az utolsó jegyzet, noha forrása nincs megjelölve, egyértelműen arra utal, hogy Grünwald – mindenféle Schopenhauer-ismeret nélkül – egyszerűen saját korának humor- és tragikum-vitájában megfogalmazódott gondolatait variálta. Vélhetően, a humor területén elsősorban Reviczky nézeteit, a zsenivel kapcsolatban pedig Rákosi Jenő álláspontját. Azét a Rákosi Jenőét, akinek Reform című lapjában kezdett publikálni a 70-es években (különbön Reviczky *A humor pszichológiája* c. esszéje is itt jelent meg, 1874-ben); azét a Rákosiét, aki a magyar „chauvinek” fő szószólója, s mint ilyen sok szempontból Grünwald szövetségese volt a nyolcvanas években vezetett Budapesti Hírlapjával; s végül azét a Rákosiét, aki 1891-ben az egyik legszebb s legszemélyesebb nekrolóiban búcsúztatja majd a történést. Az a mód is Rákosi Jenő tragikumelméletéhez hasonlít, ahogyan Grünwald Széchenyit, mint tragikus géniust kezeli. Ez a zseni-kép sok vonásában tényleg nem liberális, Jean Paul, s a többi kora-romantikus – persze a német katedra-esztétika módján szemlélt – elméletére megy vissza. Éles itt a választóvonal kicsik és nagyok között,⁸⁶ „noha Grünwald mindvégig hangsúlyozza: testileg a géniusz is ugyanolyan alkotású ember, mint a többiek, a „közepesek” – s épp a humor világnézetének felsőbbbsége választja el emezektől: „Széchenyi szellemének felsőbbbsége abban a humorban is megnyilvánul, mellyel külső megjelenésének, magaviseletének az emberekre tett hatását felfogja. Világosan látja, hogy vannak tulajdonságai, melyek elidegenítik tőle az embereket.”⁸⁷

Grünwald nem egyszerűen Széchenyi-könyvéhez gyűjtött anyagként, vagy külsődleges „konceptióként” tartotta számon a humorról szóló jegyzeteit; állítólag önálló tanulmányt is készült írni a kérdéstről.⁸⁸ Az biztos, hogy egyik fontos életproblémáját jelentette a „humor”: a harmóniátlanságon való felülemelkedés képessége s világnézete. A mindennapi életben is gondot fordított arra, hogy ne tartsák – a szó egyszerűbb értelmében – humortalannak. 1886-ban Mikszáth Grünwald szájába adva mesélt el egy vicces vármegyei történetet a Pesti Hírlapban – s talán az írói hatás fokozása kedvéért, talán a köztudat komor Grünwald-képének engedve – úgy ábrázolta a történést, mint aki az eset elmondása közben is *szomorú*. A képviselő, mint annyi más alkalommal, amikor úgy érezte, valaki kedvezőtlen színben tünteti fel a közvélemény előtt, nem hagyta szó nélkül a dolgot. Levelet írt az írónak (ez nyílt levél formájában meg is jelent),⁸⁹ meglehetősen ingerülten. „Sok élvezetet köszönhetek eleven fantáziádnak, s nem gondoltam volna, hogy még rám nézve kellemetlenség kútforrása is lehessen. Én neked csevegés közben elmondok egy történetet... Ezt a kis történetet *kacagva* beszéltem el. De a te fantáziád ezzel nem érte be. Engem az eseten 'mélyen elszomorodottnak' állítasz a közönség elé, amit reputációmra nézve sokkal veszélyesebbnek tartok, mintha azt írnád, hogy a képviselőházban rossz beszédet mondtam. Mert ha ily komikus eseten nem kacagtam, hanem mélyen elszomorodtam volna, ez nálam a bárgyúság meglehetősen magas fokát jelentené.”⁹⁰

Mindezzel azt akartuk jelezni, hogy Grünwald kimutatható szellemi kapcsolatban állt a nyolcvanas évek olyan eszmei áramlataival is, melyekben, bár még csak kezdetlegesen, kezdett fölmerülni a haladás problematikusságának, a világrend harmóniájának kérdése – azokkal az áramlatokkal tehát, melyek később, az irodalmi-esztétikai térről a szellemi és politikai élet más szféráira is kiterjedve, bonckés alá vették a hagyományos magyar liberalizmus elméletét. Ezen irányzatok közt Rákosié a viszonylag hagyományosabban konzervatívak közé tartozott.⁹¹ De Grünwald személyes kapcsolatban állt a korszak egyik, inkább az újkonzervatívokhoz húzó alakjával, Justh Zsigmonddal, akit Halász Gábor „a világnézet holdkőrosai” közé sorozott.⁹² „Fáradt ember és izgékony esztéta, életélvező és halálra kész, néha valóban beteg, sokszor csak szimuláns. Mindenek felett azonban művész, minden

⁸⁵ OSzKK Fol. Hung. 1886/124.

⁸⁶ Németh G. Béla: i. m. 62.

⁸⁷ Grünwald Béla: i. m. 99.

⁸⁸ Mikszáth anekdotájában (61. sz. jegyzet) nem véletlenül van szó a humorról. Grünwald 1887-ben recenziót közölt a Budapesti Szemlében *Vischer* Esztétikájáról. Vö.: Pók Attila: i. m.

⁸⁹ Pesti Hírlap 1886. márc. 17.

⁹⁰ Mikszáth Kálmán levelezése. Bp., 1971. II. 12–13. A levél kelte: Bp., 1886. márc. közepe.

⁹¹ Szabó Miklós: i. m. 33.

⁹² Halász Gábor: Magyar századvég. (1937) In: Halász Gábor: i. m. 142. skk.

porcikájában az.”⁹³ Justh éppen ebben az időszakban barátkozik – folytonos vitában – Reviczkyvel, s igen jellemző a vita tárgya: ha már valaki pesszimista, kell-e, hogy feltétlenül szomorú is legyen? Az ifjú arisztokrata már nem hisz a pesszimizmust elsajátítva-leküzdő, harmóniát teremtő humorban, neki fáj az élet, s nem is képzelel, talán nem is akarja, hogy ez a fájdalom elműljék.⁹⁴ Justh egy egész – elsősorban műkedvelő ifjú arisztokratákból álló – kör középpontja, egyik legjobb barátja az a Czöbel István, aki néhány évvel Grünwald halála után, 1898-ban a Magyar Gazdák Szemléjében már egyértelműen újkonzervatív szellemben, élehangú liberalizmus-bírálat kíséretében idézi meg Széchenyi szellemét.⁹⁵ Justh „édes barátomnak” szólítja Grünwaldot, s nemcsak *A régi Magyarországról* írt dicséret sorokat, de egy születőben levő „revue” munkatársának is szeretne volna megnyerni a történést.⁹⁶ E tervét még évekkkel később sem adta föl: „Írtam e tárgyban [ti. a képes revüről] Grünwald Bélának, azt hiszem, ha létrejönne, egyik irányt csakis ő képviselhetné”.⁹⁷ Grünwald, a maga módján meg is próbált alkalmazkodni a Justh-kör normáihoz. *A régi Magyarország* visszhangjáról írta Justh-nak: „Sokan valami furor democraticusnak tulajdonították a könyv megírását, az arisztokrácia gyűlöletének, sőt, zsidó származásomnak, ami arra indított, hogy én is kirukkoljak XIII. századból eredő nemességemmel, amit eddig sohasem tettem, mert valóban kevés súlyt fektettem reá.”⁹⁸ E kései nemesítést a másik oldalról Mikszáth Kálmán „piszkálta meg” *A mi demokratáink* c. karcolatában, ahol Grünwald esete mellett Vajda Jánosról mondott el egy adomát, hozzátéve: „Nem veszem most bonckés alá a zsidókat (azoknak nagyon érzékeny bőrük van), hanem veszem bonckés alá a demokratság két zászlóvivőjét, Grünwald Bélát és Vajda Jánost, akik fényes tolluk hatalmával elől járnak a harcban. Ha ugyan járhatnak *elől* azok, akiknek a háta mögött nem megy senki.”⁹⁹

Sorolhatnánk azon mozzanatokat, amelyek arra vallanak, hogy Grünwald nézetei egy-egy ponton hasonlítanak a későbbi, antiliberalis Széchenyi-konceptió egyes elemeire.¹⁰⁰ Bizonyára föltárhatók lennének további személyes kapcsolatok is, melyek a történést a kor irodalmi ellenzékéhez fűzték. Az *új Magyarország* szövege, a kéziratot hagyaték azonban azt mutatja, hogy Grünwald „schopenhauerkodása” elméletileg nem volt mély, történeti szempontból pedig nem volt elég jelentős ahhoz, hogy belőle egy új, nem-liberalis Széchenyi kép születhetett volna. A tudós ápolta ugyan személyes kapcsolatokat a kor hivatalos irányzatai kívülről, s azokat konzervatív oldalról támasd egy-két figurával, művében mégis szóvalami – néhány politikai kérdésen túli – liberalizmus-kritikáról. Kétségtelen: fölhasználta, s művébe beépítette a „világnézet holdkórosainak” humor-elméletét, zsenikonceptióját, mindez azonban a nyolcvanas években annyira a levegőben volt, hogy Grünwaldnál aligha beszélhetünk mélyen végiggondolt, originális konzervativizmusról. Ráadásul Az *új Magyarország* meghasonlott, „a humoros világnézetig” eljutni nem tudó, diszharmonikus Széchenyiének nagyon is határozott magyar hagyománya volt: akár Kemény Zsigmond ábrázolása, mely „ész és szív” mély ellentétében ragadta meg a gróf belső küzdelmének lényegét.¹⁰¹

⁹³ Uo. 149.

⁹⁴ Justh Zsigmond Reviczky Gyulához. 1886. aug. 1. In: *Kozocsa Sándor* (szerk.): Justh Zsigmond naplója és levelei. Bp., 1977. 472–473. és *Komlós Aladár*: Reviczky Gyula. Bp., 1955. 38.

⁹⁵ Szabó Miklós: i. m. 24.

⁹⁶ Justh Zsigmond Grünwald Bélához. 1888. júl. 8. In: *Kozocsa*: i. m. 481–482.

⁹⁷ Justh Zsigmond Feszty Árpádnéhoz. (1891). uo. 561.

⁹⁸ Grünwald Béla Justh Zsigmondhoz. 1888. júl. 18. OSzKK Levelestár.

⁹⁹ *Mikszáth Kálmán*: A mi demokratáink. Pesti Hírlap 1888. jún. 25. In: *Rejtő István* (szerk.): Mikszáth Kálmán Összes Művei. 76. Bp., 1982. 78–79.

¹⁰⁰ Csak egy példa. Az új Magyarországnak sok elemében már megtalálható az újkonzervatívoktól később hangsúlyozott konzervatív-nemzeti Kossuth-kép. Erre vö.: Szabó Miklós: i. m. 5.

¹⁰¹ *Kemény Zsigmond*: Széchenyi István. (1851) Íme – írja Kemény – „elérkeztünk oly pontra, hol ezer körülmény csábit Magyarország leg gondolkodóbb agyvelejét alárendelni egy nemes szívnek, mely mindent összeszámítva inkább túrt, mint zsarnokoskodott. Széchenyiből az életírónak ha benyomások által hagyja tollát ragadtatni, éppen oly könnyen lehet egy szenvedélyes, szakado-

Annyi biztos: Grünwald nem volt harmonikus egyéniség, s ezt meglehetősen tudatossággal át is élte, – már csak azért is vonzották a századvég ama kérdései, amelyek ember és külvilág viszonyához kapcsolódtak. De az is valószínű – s a mi szempontunkból, *Az új Magyarország* szövege szempontjából ez talán még fontosabb –, hogy a politikailag sikertelen, s egyre inkább megkeseredő történésznek személyesen fontos volt a hivatalos tudományon kívülrekedtekkel való kapcsolat. Művében bizonyos fokig nekik is meg akart felelni – anélkül, hogy Széchenyiben a nagy antiliberális pillantotta volna meg. Grünwald schopenhauerkodása tehát mindenekelőtt személyes ügy; mondhatni, „elki diszpozíció”, s nem olyanféle fogvatartó rögeszme, ami miatt a tudós – elállva eredeti „kétkötetes” tervétől – valami gyökeresen újba kezdett volna. Hogy leegyszerűsített kérdésünkre válaszoljunk: *Az új Magyarország* nem a *Három nemzedék* előfutára. Eredményünk mégsem egészen nemleges. Hisz világossá vált: Grünwald, ahogy politikusként is – bár kényszerűen – több vasat tartott a tűzben, mint történész sem volt képes mindenestül egyetlen irányzat mellé szegődni; a liberális haladásgondolat alapján állt ugyan, mégis átélte s megfogalmazta azokat az ellentmondásokat is, melyek ezt az alapot a nyolcvanas évekre erősen kikezdték. Nem magányos töprengőként, egyedül vívódó, önmészató szellemként tette mindezt – ehhez hiányzott belőle a belső biztonság. Nem. Grünwald meg is kereste azokat, akik kételkedésével együtt elfogadták, sőt, éppen így fogadták el; Rákosit, Justhot, Apponyit.

Grünwald és a nyolcvanas évek liberálisai

De közben a történész megkereste azokat is, akik a korszak hivatalos tudományát irányították, s szellemi életét uralták. Nem mindenütt volt könnyű dolga. Politikus-múltja, erőteljes asszimilálást és állami közigazgatást követelő beszédei és cikkei miatt gyanakvással, majdhogynem ellenzéssel találkozott az Akadémiát és a Budapesti Szemlét irányító Gyulai Pálnál, akinek szemében az sem volt jó ajánlólevél, ha valaki Ipolyi környezetéből érkezett. (Nemcsak vallási okok miatt. Gyulai annak idején a magyar mitológiával foglalkozó Ipolyi–Csengery vitában természetesen az utóbbi mellett állt.¹⁰²) Amint levelezéséből kiderül, Grünwald a Gyulai-csoporttal szemben teljes tudatossággal kapaszkodott meg a katolikus klérusban – egyrészt mivel az Egyetem és a Történelmi Társulat inkább katolikus irányítás alatt állt, másrészt egy személyes ok miatt: a magányos embernek szüksége volt egy afféle „gyóntató” pártfogóra, noha ő maga nem volt tételesen vallásos. Ipolyi halála után az Apponyihoz közelebb álló, s a Tisza-rendszerrel szemben kritikusalabb Samassa József egri érsek lesz a patrónusa.¹⁰³ s ha a hetvenes években Ipolyi kapta Grünwaldtól a legszívhezszóbb, legszemélyesebb sorokat, a nyolcvanas évtized végén Samassa József veszi a történész vívódó leveleit, köztük, 1891-ben, egy búcsúlevelet. Hogy az egyházzal való kapcsolat kötöttséget is jelentett Grünwald számára, azt épp *Az új Magyarország* szövege bizonyítja: Széchenyi vallásosságát a történész igen felemás módon intézte el. Saját véleményét akkor írta meg, amikor hangsúlyozta: „Hatalmas értelmisége nem fogadja be egy pozitív vallás tanainak tartalmát, s kételyt támaszt lelkében, mely megingatja hitét, s magasabb vallási eszmény után törekszik. De a születésével örökölt hajlamok, idegrendszere betegségével járó vonzódás a titokzatos felé, rettentő látomásai, me-

zott, túlradó, kicsordult szívé, magát epesztő, csalatkozó, de sokszor csalatkozott kedélyű, fájdalom miatt fullánkos, izgékony idegei által szeszélyes férfiút gyártani, mint amily bölcsességgel mondaték hajdan róla, hogy mindent fonttal mér, a szellemi eredményeket fitymálja, a sikert, mint Vespasianus a pénzt, jószágúnak tartja, akárhonnan vétetik ki, csak az anyagi haladásnak barátja, az embereket vak eszközöknek tekinti, minden lelkesedés ostora, hideg és okos számító, kedély nélküli és szívtelen.” In: *Kemény Zsigmond: Sorsok és vonzások*. Bp., 1970. 124.

¹⁰²A vita rövid összefoglalása: *Várkonyi Ágnes: A pozitivisták történeti szemlélete a magyar történetírásban*. Bp., 1973. II. 409. skk. Maga Ipolyi is odasorolta Gyulait Csengery mellé: „Csengery a nemzeti sajátosságokat a halászlé, a gulyás, a bunda, guba és cifraszúr divatozásában látja. Sem ő, sem Gyulai nem ismerik a népet.” Ipolyi 1855. ápr. 10-i levelét idézi *Várkonyi Á.*: i. m. 416.

¹⁰³Samassa és Grünwald levelezését l. OSzKK Levelestár. Samassa politikai álláspontjára: *Apponyi A.*: i. m. I. 156. „Ő volt az egyetlen főpap, aki a Tisza-rendszernek meg nem hódolt.”

lyekben vallási képzetek is szerepelnek, nem engedik, hogy értelmisége kivonja a végső következtést, s míg vallása tanainak tartalmával meghasonlott, teljesen aláveti magát a vallás formáinak, melyek csupán ama tartalom külső kifejezései.¹⁰⁴ E majdnem szabadkőműves-értelmezés – melynek forrásával majd még találkozunk – nem juthat érvényre *Az új Magyarországnak*, épp az egyháznak tett engedelmények miatt. Mert Grünwald mindvégig megtartotta Széchenyi vallásosságának egy másik értelmezési lehetőségét is, hogy ti. a gróf éppen idegbaja miatt nem juthatott el a katolicizmus teljes vállalásáig. „... idegbajának súlyosbodásával, komor hangulataiban, izgalmaiban s ijesztő látomásai után, a vallásban is keresi a nyugalmat és vigasztalást. De ez nem sikerül mindig. Betegségének egyik jelensége az is, hogy az imádság sem vigasztalja, s nem képes Istenhez emelkedni.”¹⁰⁵

Grünwaldnak volt oka, hogy igyekezzék megfelelni a katolikus egyház kívánalmainak is. Az Akadémiában – épp a történészek közt – a nyolcvanas évek közepére egyre nagyobb hatalommá vált Fraknói Vilmos, aki viszont személyesen is sokat köszönhetett Ipolyinak. Az említett *A budapesti társaság* c. kötet szerint „Fraknóinak nagyobb befolyása van az akadémiára, és az akadémia által a kormányra, mint bárki másnak, amióta Csengery Antal meghalt... Fraknói vezeti közvetve Trefortot, Fraknói viszi közvetlenül Pulszkyt, Fraknói mozgatja ma már Gyulay Pált, anélkül, hogy ezek közül ezt csak egy is a legtávolabbról sejténé”.¹⁰⁶ Ezekben a sorokban nyilván sok a túlzás, mégis elárulják, hogyan lehetett Grünwald – Gyulai nyilvánvaló ellenszenvé mellett – akadémikussá.¹⁰⁷ Kétségtelen: Grünwald befolyásos ismerősei közül talán Gyulai az egyetlen, akinek *Az új Magyarország* szövege nem tesz valami gondolati vagy hivatkozásbeli gesztust. (A Széchenyi-könyv Kemény Zsigmond nevét csak egyszer, érintőlegesen említi meg, miközben teli van Falk- és Kecskeméthy Aurél-hivatkozásokkal). Grünwald mégis mindent megtett, hogy legalább közvetve elfogadtassa művét Gyulaival is. „Minthogy felfogása eltér az enyémtől – írta a Budapesti Szemle szerkesztőjének –, annál érdekesebb rám nézve véleménye. Talán az eltérés közöttünk csupán abból ered, hogy kegyed még akkor [ti. 1866-ban, amikor Gr. Széchenyi István utolsó éveit c. emlékbeszédét tartotta] nem juthatott a Naplókhoz... Azt hiszem tehát, ha mindkettőn ugyanazoknak a forrásoknak az eredményeit látjuk magunk előtt, ugyanarra az eredményre fogunk jutni, ami rám nézve nemcsak hízog, hanem megnyugtató is volna.”¹⁰⁸

Grünwald pesti hétköznapijai nagyrészt a hivatalos tudomány köreiben teltek. Bejáratos volt a Wohl-nővérek szalonjába, ahol – Krúdy kései emlékezése szerint – „a jövődöbéli akadémikusokat nevelgették a szalonélet manírjaira”.¹⁰⁹ Csütörtök esténként jött össze itt a társaság, „az akkori Magyarország legjelesebb hazafiai”,¹¹⁰ Haynald bíborostól Trefort kultuszminiszteren keresztül Balagi Mór „professzor úrig”, s néha épp – Gyulai Pál, vagy ennek nagy ellenlábasa, Jókai Mór. Grünwald eljárt ide, a Barátok terére, ahová – Krúdy szép anekdotája szerint – Reviczkyt csak egyetlen egyszer tudták odacipelni. Mert ez a szalon lehetett „az ihleték, irodalmi ambíciók, nemes érvényesülések 'széplelkű' otthona”, de itt „már nem találtak helyt a századvégi eszmék”.¹¹¹

A történész gyakran ellátogatott egy másik társaságba is, az öreg Pulszkyhoz, kinek mindhárom gyermekével jóban volt; levelezésük tanúsága szerint a leginkább közülük Polyxénával, s később ennek férjével, Hampel Józseffel, aki a Múzeum egyik vezető tisztviselője volt. Ez a szalon más, mint a Wohl nővéreké, bár itt is megfordult a hivatalos szellemi élet egy sor vezető figurája: Trefort, Szilágyi Dezső, Fraknói.¹¹² Az öreg Marczali negyven év távolából így emlékezett: „Mi

¹⁰⁴ Grünwald Béla: *Az új Magyarország*. i. m. 81–82.

¹⁰⁵ Uo. 83.

¹⁰⁶ A budapesti társaság. i. m. 325.

¹⁰⁷ Grünwaldot 1888 májusában Acsády Ignáccal együtt választották akadémiai levelező taggá. Akadémiai székfoglalójának külsőségeiről: Besztercebánya és vidéke, 1889. okt. 20.

¹⁰⁸ Grünwald Béla Gyulai Pálhoz, 1889. aug. 18. OSzKK Levelestár.

¹⁰⁹ Krúdy Gyula: Madame Róza pasziánsz kártyái. 1931. In: *Krúdy Gyula: A szobrok megmozdulnak*. Bp., 1974. 435.

¹¹⁰ Krúdy Gyula: *A kedves Wohl-nővérek*. (1932) *Krúdy*: i. m. 377.

¹¹¹ Uo. 380.

¹¹² Marczali Henrik: i. m. 225.

volt akkor a Pulszky-ház! Amint a parlamentben, a tudományban és a hírlapirodalomban megvédte a Deák és Eötvös halálával reászakadt nagy örökséget: a reformkorszak nemzeti és szabadelvű eszméit... Pulszky szalonja egyetlen volt a maga nemében. Nem járt náluk szellemileg kiváló idegen, ki ott emlékezetes órákat ne töltött volna, mert ott találkozhatott a magyar társaság színjavával. Mint Széchenyinél, itt sem volt kaszt-szellem. Egyszerű volt minden, csak a társaság magas színvonalú.¹¹³ Ha meggondoljuk, hogy a szalon vezető alakja, az öreg Pulszky Ferenc 1886 óta a szabadkőművesség legnagyobb hazai szervezetének, a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholyának nagymestere volt,¹¹⁴ – képet adhatunk e társaság jellegéről, vagy inkább a társalgás irányáról, s arról a szakadékról, amely ezt a kört a Justhétől elválasztotta. Szakadék? Pulszky nyolcvanas évekbeli helyzetéről írta a mai méltató: „Ott találjuk őt szinte minden olyan kezdeményezés bölcsőjénél, ... amely a hivatalos klikkek uralma elleni lázadás szándékából születik meg, s amely bátrabb és modernebb törekvések zászlója kíván lenni.¹¹⁵ Grünwald e harmadik társaságának központi figurája az a publicista volt, aki 1883-ban éppen Rákosi Jenővel került szembe *Az ember tragédiája* akkori bemutatója kapcsán. Rákosi – Madách műve mellé állva – a liberális haladásgondolat mélyreható kritikáját olvasta ki a Tragédiából, Pulszky pedig épp a liberalizmus védelmében nyilvánította Madách világnézetét „ártalmasnak és csüggesztő hatásúnak”.¹¹⁶ A maga módján tehát e szalon gazdája is „ellenzéki” volt, s nemcsak a fennálló intézményekkel állt szemben, de a velük harcban álló „divatos” antiliberális korezmékkal is. Ez a szélsőség is nyomot hagyott *Az új Magyarország* szövegén. Nemcsak annyiban, hogy Grünwald Széchenyi-képében – bár, mint látni fogjuk, nem minden erőszak nélkül – a kicsit lekerekített arcú Kossuthnak is szerepe van: A könyv egyik fontos alapelve, hogy Kossuth azt folytatta, amit Széchenyi elkezdett, de nem bírt véghezvinni. Grünwald részlet-elemzései közül is sok tanúskodik a Pulszky-kör – azaz a liberális haladásgondolat demokratikus irányú megújítására törekvő szellemiség – hatásáról. A Széchenyi vallásosságáról szóló „szabadkőműves” passzust idéztük már. De mintha a Pulszky-szalon ítélete visszhangozna akkor is, amikor Grünwald megírja véleményét Marczali Henriknek, ennek akkor megjelent *II. Józseféről*: „Az első kötetben kegyed nagyon aristocraticus, és klerikális és quietista. A III.-ikban már talál szavakat a szigorú ítéletre is. Mert a történetírónak első kötelessége megérteni korszakát, aztán ítélni valamely mértékkel, de nem elítélni”.¹¹⁷

Az új Magyarország szerzője, könyve megjelenése után – minden engedménye ellenére – meg is kapta a katolikus sajtótól: „liberális államférfiú, aki tulajdonképpen a liberális elvek diadalra jutásának történetét írja meg Magyarországon”.¹¹⁸ S ez így igaz. A Széchenyi-könyv legnagyobb része nem más, mint a liberális gróf tevékenységének, gondolatainak felsorolása – mint jeleztük, elsősorban idézetek formájában. Ez a felsorolás semmiben sem különbözik a kor Széchenyi-felfogásától s reformkor-képtől. Inkább kötelességszerű ismertetésről van szó, kritika, értelmezés, történeti okadatolás nélkül. A csoportosításban, Széchenyi tevékenysége egyes területeinek, vagy épp gondolatainak kiválasztásában sincs semmi egyéni; semmi olyan, ami szemben állna a korszak uralkodó, közmeggyőződéses haladásgondolatával. Ez utóbbival egyébként Grünwald a nyolcvanas években éppúgy érvelt, mint bárki más. Még 1885-ben, Kossuth megyefelfogását elemezve írta le: a megyékben „nincs meg az, amire a liberalizmus törekszik: az egyéni szabadság”.¹¹⁹ Röviden: noha a történetész a haladásgondolat bomlásából eredő mindkét szélsőséggel kacérokodott – sőt, ahogy láttuk, *Az új Magyarország*gal egy kicsit meg akart felelni Justhéknek, de Pulszkyéknek is – alapjában véve alkalmazkodott az uralkodó, a bevett liberális fejlődésgondolathoz. Tanulságos összegyűjteni azok névsorát, akiknek figyelmét Grünwald még könyve megjelenése előtt föl akarta hívni *Az új Magyarország*ra. Gyulai, Samassa, Pulszkyék mellett ott van a régi, s nem hatalom nélkül álló barát, a Pester Lloyd szerkesztője, Falk Miksa, de ott a függetlenségi lapszerkesztő, a Kossuthhoz személye-

¹¹³ Uo. 226.

¹¹⁴ L. Nagy Zsuzsa: *Szabadkőművesség a XX. században*. Bp., 1977. 25.

¹¹⁵ Oltványi Ambrus (szerk.): *Pulszky Ferenc: Életem és korom*. Bp., 1958. I. 28.

¹¹⁶ Uo. 29.

¹¹⁷ Grünwald Béla–Marczali Henrikhez, é.n. (1888) OSzKK Leveléstár.

¹¹⁸ Wincker József: *Az új Magyarország*. Katholikus Szemle 1890. 457.

¹¹⁹ Grünwald Béla: Kossuth és a megye. Bp., 1885. 10.

sen is közel álló Hentaller Lajos is. Az előbbinek, Falknak, Grünwald a Széchenyi nagyságáról szóló passzusokat ajánlja figyelmébe, hozzátéve, mennyit merített az ő Széchenyi-könyvéből.¹²⁰ Hentallernak viszont így írt: „Eddig az az önmagának ellentmondó felfogás uralkodott az irodalomban, hogy Széchenyi volt a bölcs, a jó, aki óvta a nemzetet Kossuthtól, s ha tanácsait [a nemzet] fogadja, nem következik be a katasztrófa. Másrészt meg Kossuth nagy vívmányai, 48, etc., s ami ezzel együtt járt, s ennek dicsőítése... En kérelhetetlenül kimutatom a logikai ellentmondást, mely e felfogásban rejlik, s Kossuthnak igazságot szolgáltatok ellene.”¹²¹ Leegyszerűsítő volna mindezt egy helyezkedő író hízelkedésének tekinteni. Az új Magyarország azt bizonyítja, hogy ezek a levelek igazak. Grünwald elhihette, hogy könyve tetszeni fog majd a függetlenségekhez közeledő Apponyinak, de a hivatalos kormánypolitikát képviselő Falknak is; elhihette, hogy helyeslően bólogat majd reá Samassa érsek, de Pulszky Ferenc is; s egyetért vele Justh, de talán még Gyulai Pál is. Inkább maga a történeti mű „helyezkedő” tehát, mint a szerző hozzá fűzött ajánló levelei.

Maga a heterogén könyv mutatja, hogy szerzőjét nem valami körvonalazott eszme, valami elméleti, társadalmi vagy éppen politikai alapgondolat sürgős megfogalmazásának kényszere térítette el régi tervétől, az emelkedés és a süllyedés folyamatának bemutatásától. Nem marad más feltételezés: Grünwald, *A régi Magyarország* megírása után valóban ahhoz a munkához kezdett hozzá, amit eredetileg elgondolt s olvasóinak megígért. Valami miatt azonban már az anyaggyűjtés első fázisában elakadt, s megrekedt Széchenyi alakjánál.

Grünwald és Széchenyi naplói

Megrekedt? Olyan iszonyú sebességgel dolgozott, mint azelőtt soha. *A régi Magyarországot*, előszava szerint, 1888 februárjában fejezte be. Másfél évvel később, 1889 augusztusában már azt írta Gyulai Pálnak, hogy *Az új Magyarországból* „több fejezet már elkészült”.¹²² Szeptemberben Falk Miksát értesítette: „Minden nap legalább tíz órát ülök az íróasztalnál, s írom Széchenyit, melyből, fájdalom, még csak 25 nyomtatott ívet írtam meg, s még vagy 15 hátra van.”¹²³ Decemberben már korrigálja munkája íveit, s megkönnyebbülten írja Falknak: „ha ennek vége, teljesen a társas élet örömeinek fogom magamat átengedni; el vagyok határozva vissza nem riadni még egy kis lumpolástól sem”.¹²⁴ A Grünwald-hagyaték kétségtelenné teszi: ezt a nagy megelégnülést az okozta, hogy a történetész megismerkedett Széchenyi naplóival. Ekkori levelei mind megemlítik, hogy alapfelfogását a naplók nyomán alakította ki, de erről tanúskodik *Az új Magyarország* előszava, s Grünwald kéziratosa kivonatainak tömege is. Óriási sebességgel dolgozta föl a naplókat. Ezek 1877 óta voltak az Akadémia tulajdonában,¹²⁵ s Grünwald volt a második, aki foglalkozott velük.¹²⁶ Teljes rendszerességgel, évről évre haladva kivonatolta Széchenyi füzeteit, s ez nagy munka lehetett, hisz a Naplók 1920-as, ill. 30-as évekbeli *Fontes*-kiadása hat vastok kötetet tesz ki. Az anyag terjedelmes volt és nehezen olvasható: *Emlékezéseiben* még a forráskutatásban edzett Marczali Henrik is panaszkodott erről. Grünwald ráadásul elővette a megjelent Széchenyi-műveket is, a Hiteltől a Politikai Programtöredékekig.

¹²⁰ Grünwald Béla–Falk Miksához, 1889. szept. 27. OSzKK Levelestár. A hízelgő hangú levélben Grünwald így kérleli Falkot, hogy írja meg memoárjait: „Én mint historikus beszélek, s azt tartom, hogy aki oly dolgokat tud, mint Te, annak azt kötelessége feljegyezni, s ha valaki úgy tud írni, mint Te, annak kötelesség azt megírni.”

¹²¹ Grünwald Béla–Hentaller Lajoshoz, 1890. jan. 6. OSzKK Levelestár.

¹²² Grünwald Béla–Gyulai Pálhoz, 1889. aug. 18. OSzKK Levelestár.

¹²³ Grünwald Béla–Falk Miksához, 1889. szept. 27. OSzKK Levelestár.

¹²⁴ Grünwald Béla–Falk Miksához, é.n. (1889. dec.) OSzKK Levelestár.

¹²⁵ *Oltványi Ambrus*: Széchenyi naplójáról és kiadásairól. In: *Széchenyi* István: Napló. Bp., 1978. 1361–1367.

¹²⁶ Zichy Antal volt az első. 1884-ben magyarra fordított szemelvényeket is kiadott a naplókából: *Zichy Antal*: Gr. Széchenyi István naplója. Adalék a nagy hazafi jellemrajzához. Bp., 1884. Megjegyezzük, hogy *A régi Magyarország* Széchenyi-idézeteit Grünwald még ebből a válogatásból vette. Az eredeti naplókat tehát valóban csak 1888 után ismerte meg.

De mit találhatott a tudós a Széchenyi-naplókban, ami ennyire rabul ejtette? Úgy hisszük, ennek megfejtése a döntő mozzanat. S most már nemcsak *Az új Magyarország* keletkezésére gondolunk. E könyv megértéséhez annak magyarázata is hozzá tartozik, hogy az eufórikus Széchenyifordulás valamiképpen összefügg a történésznek a kor szellemi áramlatai közt elfoglalt helyével, pontosabban azzal, hogy számára ilyen hely úgyszólván nem létezett; azzal, hogy „biztos helyre” vágyott, de ilyet sem korának bevett uralkodó eszméi közt, sem szélsőségeiben nem talált, noha mindent megpróbált, hogy megfeleljen nekik, mindenütt támaszt keresve.

Megismerte tehát Széchenyi naplóit, s miközben olvasta-jegyzetelte őket, különös élmény érte. „A fájó ember elégtételt érezte, aki örökös szegénnyel és rossz lelkiismerettel rejtgette fájdalmát az Élet ridegsége és keménysége elől, és váratlanul egy nagy és bölcs lélektől nyeri el azt az alapvető és ünnepélyes jogosultságot, hogy fájlalhassa a világot – ezt a minden elgondolható világok legjobbját, melyről játszi gúnnyal bizonyított be, hogy a legrosszabb minden elgondolható világok közt.”¹²⁷ Ezek a sorok a beteg Thomas Buddenbrook nagy azonosulás-élményét tartalmazzák; azonosulást egy könyvvel, egy gondolkodóval. Mint utóbb Thomas Mann megmagyarázta, saját találkozását írta meg itt Schopenhauer filozófiájával.¹²⁸ A Buddenbrook-ház e helyét tehát talán nem egészen jogosulatlanul idéztük Grünwaldal kapcsolatban. Persze az, amit a történész Széchenyi naplóiban megtalált, sokkal egyszerűbb dolog volt: egy nagy szellem sajátos betegsége, különös melankóliája. Grünwald napló-kivonatai azt mutatják, hogy igen hamar feltűnt neki az a kettőség, ami Széchenyi szinte állandó – kezdetben főleg éjszakai – depressziója és hihetetlen aktivitása, célszerű és erélyes munkálkodása között fennáll. A tudóst Széchenyi kételkedése ragadta meg: melankólia és tevékenykedés titokzatos, szenvedésteli egymás mellett léte. Jegyzetei előbb csak jellegükben, tartalmukban utalnak Grünwald érdeklődésének lélektani irányára; a történész azokat a bejegyzéseket kivonatozza, ahol Széchenyi belső küzdelmeiről, szenvedéseiről, testi betegségeiről, rossz hangulatairól, önvádjairól van szó. De azután, az 1846-os évhez érve a naplóban, Grünwald másolat-papírjának szélén megjelenik egy furcsa fősorolás: pontokba szedett jegyzék egy pszichiátriai könyvből; valami betegség tüneteinek leírása. Ezt viszont Krafft-Ebing, grazi orvos *Psychiatriájából* másolta ki a tudós – hogy éppen ebből, az Krafft-Ebing pesti divatosságával (elsősorban a magyarra többször lefordított Psychopathia Sexualis elterjedtségével)¹²⁹ magyarázható.

Amikor tehát Grünwald sorra tudósította barátait: könyve „alapfelfogása” már megvan, csak is arra gondolhatott, hogy kulcsot talált Széchenyi megértéséhez, s ez a kulcs nem más, mint a pszichiátria.

Az új Magyarország lényege ennek a pszichiátriai alapfelfogásnak végigvezetése, okadatolása. A koncepció röviden összefoglalható. Széchenyi öröklött elmebetegségben szenvedett; apja öregkori „vallásos rajongása” mutatja, hogy gr. Széchenyi Ferenc is beteg volt. A baj neve: *melancholia activatus*, „aktív melankólia. Ez a kór Krafft-Ebing szerint az agyhártya táplálásában beállt organikus zavar következménye;¹³⁰ testi betegség tehát, mely a lelki élet zavarait váltja ki, lehetetlenné téve Széchenyi géniusának akadálytalan érvényesülését. A legnagyobb magyar élete tehát nem más, mint „értelmiségének” állandó küzdelme a testi betegség ellen, s e küzdelem független a politikától, egyáltalán, a külvilágtól.

Az aktív melankólia, mint tünetegyüttes valóban Krafft-Ebing *Psychiatriájából* való, noha Grünwald az orvoslásban teljesen járatlan ember megfontolatlanságával alkalmazta Széchenyire. A grazi tanár ugyanis e körképet csak azért részletezi külön, hogy magyarázatot találjon a melankóliások olykori kitöréseire, jajgatására, rohamára.¹³¹ Mégsem mondhatjuk, hogy a történész teljesen melléfogott. Széchenyi depresszióra hajló alaptermészetére már Kemény Zsigmond és Falk Miksa is fölfigyelt, sőt, éppen Gyulai Pál hagyta helyben Széchenyi kezelőorvosának, dr. Görgennek „mania

¹²⁷ *Thomas Mann: A Buddenbrook-ház.* Lányi Viktor ford. Bp., 1955. 610–611.

¹²⁸ *Thomas Mann: Freud és a jövő* 1936. In: *Thomas Mann, Válogatott tanulmányok.* Bp., 1970. I. 272.

¹²⁹ A művet többször is kiadták magyarul a 80-as években. Szekfü is utal kisugárzó szellemi hatására, noha ezt a 90-es évtizedre datálja. *Hóman Bálint–Szekfü Gyula:* i. m. V. 527.

¹³⁰ *Krafft-Ebing: Az elmebetegségek tankönyve.* Bp., 1885. II. 18–19.

¹³¹ Uo. 18.

desperatoria" diagnózisát.¹³² Abban pedig Grünwald egyenesen a lényegre tapintott, hogy Széchenyi betegségét nem a korban már ismert ciklikus elmezavarnak tulajdonította; jól látta, hogy a gróf mániás és depressziós periódusai között semmi ciklikus szabályosságot nem lehet kimutatni. Önmagában tehát Grünwald koncepciója az akkoriak szemében nem számíthatott valami különleges újdonságnak; a szó köznapi értelmében még Széchenyi is gyakran emlegette „melancholiáját” naplóiban. A történész Széchenyiről adott „diagnózisának” értéke ma már – vagy ma még – egyszerűen megállapíthatatlan, s bennünket nem is ez érdek. Számunkra most a koncepció kialakulásának pillanata, a „fogantatás” motívuma a fontos; a Széchenyivel való azonosulásé. Ez térítette el ugyanis Grünwaldot eredeti szándékától, s ez vezetett oda, hogy könyvében minden momentumot Széchenyi betegségéből származtasson, – amiben viszont egészen gyökeresen eltért minden addigi életrajztól. (Olyannyira, hogy elmondható: Grünwald valójában nem azzal törte meg a hagyományt, hogy Széchenyit elmebetegnek nyilvánította; még csak sajátos diagnózisával sem, hanem azzal, hogy magyarázatát minden elemében erre a diagnózisra építette.)

Grünwald vonzódásának okairól – persze csak a tudós öngyilkossága után – több nekrológ is beszélt. Zsumaliszta munkák ezek; íróik számára az öngyilkosság az igazi esemény, s természetesen mindent ennek a fényében közelítenek meg – még a Széchenyi-könyvet is. Csak kettőt idézünk közülük. „Széchenyi alakja varázserővel ragadta meg – írta a Vasárnapi Újság –. S amint a rendkívüli léleknek tanulmányozásába mélyedt, egy pontra tapadt a tekintete: e nagy ember lelki világának való és látszólagos abnormitásaira . . . Ma már a Szajna partja [Grünwald itt lett öngyilkos] megmagyarázza nekünk ezt az eddig csaknem megérthetetlen irányzatú művet is. Széchenyi lelki világával ily oldalról egy egész kötetet át való foglalkozás lehetetlen hogy meg ne kezdette volna pusztító hatását magának az írónak lelkében is.” Épp ellenkezőképp értelmezte a vonzódás okát és következményeit a Pesti Napló tárcája: „Nem véletlenség volt, hogy Grünwald Béla egészen a Gr. Széchenyi István életének és egyéniségének pszichiatriai elemzésébe mélyedt . . . Nem véletlenség volt, mert alig írhatta volna Grünwald Béla őszintébben a saját szenvedéseit és a saját tragikumát, mint leírhatta a gr. Széchenyi István neve alatt. És ha Grünwald Béla kulcsot adott könyvében a Széchenyi kedélyvilágához, ebből a könyvből egykor éppen úgy meg lehet rajzolni a Grünwald kedélyvilágát is.”¹³³ Valószínű, hogy az utóbbi jellemzés áll közelebb az igazsághoz. Thallóczy Lajos gyorsírási naplójában ugyanebben a szellemben írt Grünwald halála után: „Megmagyárosodott német Schöngenstein, aki filozófiát akart realpolitikát csinálni. Széchenyiben önmagát írta le. Psychológusoknak érdekes alak marad mindenha. Én szerettem, de őrlőnek tartottam, s azt hiszem két év előtt láttam rajta . . . Apponyit láttam sírni Grünwald felett.”¹³⁴

A kétlelkű, beteg testű Széchenyivel való azonosulás valóban nem érthető meg a tudós személyiségének, „anamnézisének” ismerete nélkül. Grünwald érdeklődése, vonzódása ugyanis nemcsak Széchenyit illette, hanem a pszichiátriát is. S ennek személyes okai vannak.

Az új Magyarország „kórelőzményei”

A Széchenyi naplóhoz forduló Grünwald maga sem volt egészséges. A nyolcvanas évek utolsó harmadában súlyos torokbaj kínozta. Rekedtség, köhögés, a képviselő szerint állandó gyulladás kísérte a betegséget. Grünwald egy párizsi professornál kezelte magát; a dolog barátai között, s a pesti politikuskok körében közismert volt, éppúgy, mint a tudós állandó rosszkedve, ingerlékenysége, túlfeszítettsége. *A régi és Az új Magyarország* megírása idején a történész telente a dél-franciaországi Mentone-ba utazott, hogy védekezzék a meghülés ellen, s óvja a torkát.¹³⁵ Nem egészen egy évvel a Széchenyi-könyv megjelenése után, 1890 novemberében is Franciaországba ment – ez volt utolsó útja –, s ismerősei azt hitték, megint torokbaja miatt utazott el.¹³⁶ Apponyinak

¹³² Gyulai Pál: Gr. Széchenyi István utolsó éve. 1866. In: *Gyulai Pál: Emlékbeszéd.* Bp., 1914. I. 339. skk.

¹³³ Pesti Napló 1891. máj. 10. Grünwald Béla halálhíre.

¹³⁴ Tömöry Márta: Thallóczy Lajos kéziratos napló. 1891. máj. 10.-i bejegyzés. (Kézirat).

¹³⁵ Besztercebánya és vidéke 1889. jan. 29., máj. 5., nov. 24. és 1890. jan. 19.

¹³⁶ Pesti Napló 1891. máj. 10.

azt írta, hogy a párizsi kezelőorvos, Fauvel professzor műtétet javasolt.¹³⁷ 1891 májusában, néhány nappal öngyilkossága előtt, búcsúlevelet írt Fauvel-nak is, elnézést kérve tőle, hogy „más műtétet és más orvost” vesz igénybe, „de végre is ezzel a gyógyulás biztosítva van”.¹³⁸

Ez a torokbaj nem volt mindennapos betegség. Érezhetően sok testi kínnal járt, makacs volt, s minden gondos orvosi kezelésnek szívósan ellenállt. A beteg állapotán mindig segített valamennyit, ha elutazott Besztercebányáról vagy Budapestről. 1889 novemberében, *Az új Magyarország* írása közben is kénytelen volt elutazni. De már decemberben örömmel értesítette Pulszky Polyxenát: „állapotom jelentékenyen javult, . . . torkom jól érzi magát, a görcsös köhögés, a gyulladás jóformán megszűnt, s én remélem, hogy megszabadulok bajomtól”.¹³⁹ Mint minden évben, a teljes gyógyulás most is hiú reménynek bizonyult. 1890 őszén a betegség újból elővette Grünwardot. Megint elutazott, s a torokbaj egy darabig ismét enyhült. „Én különben elég jól vagyok, s mióta ide jöttem, nem köhögök. Dolgozom is, s ha sikerül tervem, néhány élvezetes évem lesz, míg elkészülök. Az alapfelfogás megvan s ki van próbálva. Csak az anyag kell hozzá, amiből az egész felépítem.”¹⁴⁰ A jobbulás most sem volt tartós. 1891 áprilisában Bartók Lajos, a Magyar Hírlap levelezője Párizsban találkozott a történésszel, s igen rossz állapotban levőnek látta. „Grünwald, ki egy berlini lapot olvasott, nagyon rossz színben volt, és halkán, alig érhetően beszélt. Arra a kérdésre, hogy mikor utazik haza, Magyarországra, azt felelte: – Ha május hó meleg napokkal köszönt be, műtétnek vetem alá magamat, s ha azt szerencsésen kiállok, elmegyek valahová Dél-Franciaországba. Haza csak akkor mennék, ha részt vehetnék a közigazgatási vitában. Pedig még sokára lesz, talán soha, hogy ismét beszédet mondhassak. – Aztán mosolyogva tette hozzá: – Tudja, ha ambiciózus politikusból nem lesz miniszter, az megjárja; de ha nyelvét nem használhatja, az már nagy baj.”¹⁴¹

Állandóan hullámzó, erősbödő, majd gyöngülő tünetekkel járó betegségről van tehát szó – kísértetiesen hasonló bajról, mint amit Grünwald Széchenyinek tulajdonított. A történész rossz állapotok, „rohamok” és javulások folytonos váltakozásában látta a gróf lélkét, s e váltakozást szerinte a testi betegség hullámlásai idézték elő. Széchenyi „lelke előtt – írja – egészségi állapota szerint majd a nemzet rothadásának, halálának s temetésének, majd a virágzás, erő és hatalom ködszerű, ingadozó, szétfoszló képei jelennek meg, s aszerint hisz vagy esik kétségbe s ingadozik elhatárolásaiban.”¹⁴² Grünwald ezt a hullámlást egyenesen „dualismusként” tartja; olyan kettősségnek, melyet a betegség idézett elő, s amivel szemben a logika tehetetlen, hisz „ha az ember valami elvont logikai lény volna, Széchenyi dualismusát logikátlanságnak kellene nyilvánítanunk”.¹⁴³ De az ember nem elvont lény – folytatja a történész – nem az még a génius sem. Ő is „Testével martaléka a természet sötét hatalmainak, melyek mélyen belenyúlnak az ember szellemi s erkölcsi lényébe.”¹⁴⁴ De általában: „Senki sem érthető meg egészen teste nélkül, Széchenyi enélkül teljesen érthetetlen.”¹⁴⁵ Grünwald egyértelműen a testi betegség hatásának tulajdonítja Széchenyi lelki zavarait: „Az agyhártya táplálásában beállt zavar lelki fájdalmakat okoz. A fájdalmas, nyomott hangulat alapjelenség a melancholia állapotában. A hangulat beteges volta abban nyilvánul, hogy nem valamely külső ok idézi elő, hanem önállóan, magától (spontane) lép fel; keletkezésének tehát nem lélektani, hanem organikus oka van.”¹⁴⁶ „A lényeg tehát az agy bántalma, ennek helye és minősége határozza meg a betegség tüneteit: a rohamokat, a képzelgéseket. „A képzelgések az agyhártya bántalmából

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ Magyar Hírlap 1891. máj. 22.

¹³⁹ Grünwald Béla–Pulszky Polyxenához, 1889. dec. 23. OSZKK Levelestár.

¹⁴⁰ A levélrészletet *Sebesztha Károly*, a címzett közölte Grünwaldról szóló nekrológiájában. Pesti Napló 1891. máj. 15. Csak találgathatjuk, hogy ez az alapfelfogás az eredeti kétkötetes tervre, vagy a pszichiátriai módszerre vonatkozott-e, esetleg valami egészen másra.

¹⁴¹ Magyar Hírlap 1891. máj. 15.

¹⁴² Grünwald Béla: *Az új Magyarország*. i. m. 213.

¹⁴³ Uo. 345–346.

¹⁴⁴ Uo. 9.

¹⁴⁵ Uo. 12.

¹⁴⁶ Uo. 16.

erednek, s a tudományos kutatások kimutatták, hogy bizonyos agybetegségek a legkülönbözőbb népek és idők betegeinél ugyanazokat a tipikus képzelgéseket idézik elő. E képzelgések tartalma az egyének műveltségének foka, életének, eszméinek köre, s foglalkozása szerint módosul”.¹⁴⁷ Grünwald ábrázolásában Széchenyi élete nem más, mint test és lélek harca. „Hatalmas értelmisége, lényének öntudatos része szakadatlan küzdelemben áll testének e betegségével, mely folytonosan annak megzavarására, elhomályosítására törekszik. Értelmisége sokáig fenntartja magát a vele egy szervezetben összekötött természetes ellenség támadásával szemben, aki rövid ideig tartó rohamokban szerzett diadal után visszavonul, s időt enged e nagy elmének, hogy szellemi munkáját elvégezhesse. De az ellenség nem lankad, s gyakran és erősebben ismétli támadásait, s a küzdelem kimenetele nem lehet más, mint a testi baj diadala a szellemen.”¹⁴⁸

Mai szemmel nézve igen erőszakos cselekedetnek látszik, hogy Grünwald Széchenyi *testi* betegsége kapcsán tette „zseniális alteregójává” a legnagyobb magyart. A pszichiátria tudományának akkori helyzete azonban teljes mértékben lehetőséget nyújtott erre az azonosulásra. A XIX. század utolsó harmadára az orvostudományban kezdett visszaszorulni az elmebetegségek ún. psychista felfogása, mely azon alapult, hogy az egyes tünetek mögött a beteg által korábbi életszakaszában elkövetett morális eltévelyedéseket kereste.¹⁴⁹ A psychogenezis hívei a burjánzó bűnök következményének tartották az elmebetegségeket.¹⁵⁰ Grünwald korszaka – legalábbis a német nyelvetterületen – már egyértelműen a régivel szemben álló szomatista iskoláé, mely a lelki zavarokat s az elmebetegségeket organikus testi elváltozásokkal, mindenekelőtt az agy és a gerincvelői idegrendszer elváltozásaival magyarázta. A szomatisták a legkülönbözőbb testi kórállapotokban vélték megtalálni az elmebetegségek előidéző okait. Németországban és Bécsben – s így a Bécsből szellemi értelemben erősen függő Pesten is – a szomatista iskola agypatológiai irányzata vált a legelterjedtebbé. A Helmholzra visszamenő, Meynert és Westphal által képviselt irány adta a magyar pszichiátria első jelentős generációját, Laufenauert, Schaffert, Moravcsikot, az utánuk jövő nemzedék egy része egészen szélsőséges „agymitológussá” vált.¹⁵¹ Salgó Jakab dr., az új generáció egyik legismertebb pszichiátora – aki később saját tudománya védelmében megy neki Grünwald Széchenyi-könyvének a Budapesti Szemlében – így kezdte elmekórtan-tanulmányát: „Az elmekórtan az agybántalmak azon részével foglalkozik, mely a szellemi élet megzavarásával jár... Alig férhet kétség ahhoz, hogy az elmebetegségek tulajdonképpen az agynak megbetegedései.”¹⁵² Maga Meynert a „mellső agy” táplálási zavarának tartotta a melankóliát, ellentétben a mániával, melyet szerinte ezen agyrész túlságos táplálása okoz.¹⁵³

Krafft-Ebing, akihez Grünwald fordult, nem volt jelentős tudós. Tekintélye részben épp azon alapult, hogy egyik iskola mellett sem kötelezte el magát. Melankólia-elméletében a szomatisták véleményét fogadta el, hozzátett azonban egy „simplex” formát, amelyet enyhébbnek, s pszichikus úton létrejövőnek tartott.¹⁵⁴ Ha nem mondta is ki, a kor elterjedt „egységpszichózisának” híve volt; eszerint a különböző kórformák egyetlen betegség lefolyásának stádiumai.¹⁵⁵ Az öröklésben látta a lelki bajok keletkezésének legfőbb okát, akárcsak a szomatisták – de nem zárta ki külső okok káros hatását sem. Néha úgy magyarázta test és lélek kapcsolatát, hogy az eltévelyedés, a beteg régebbi „bűne”, organikus elváltozáshoz vezetett, s így fejtette ki káros hatását. A masztur-

¹⁴⁷ Uo. 18.

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ *Pisztora Ferenc*: A schizofrénia és a paranoid kórformák gyógyítási kísérletei a monarchia-korabeli Magyarország különféle pszichiátriai intézeteiben. Orvostörténeti Közlemények 1980. (92.) 56–57.

¹⁵⁰ *Pethő Bertalan*: A pszichiátria mint történeti rendszer. Orvostörténeti Közlemények, 1980. (92.) 25.

¹⁵¹ *Juhász Pál–Pethő Bertalan*: Általános pszichiátria. Bp., 1983. II. 805.

¹⁵² *Salgó Jakab*: Az elmekórtan tankönyve. Bp., 1890. 1.

¹⁵³ *Meynert* előadását ism.: Orvosi Hetilap 1889. 334.

¹⁵⁴ *Krafft-Ebing*: i. m. II. 9., 17.

¹⁵⁵ *Pethő Bertalan*: A pszichiátria mint történeti rendszer. Orvostörténeti Közlemények 1980. (92.) 30.

bációt – ahogy akkor fordították: az önfertőzést – úgy tekintette, mint amely „a gerincagy működésére van káros befolyással”.¹⁵⁶ Megengedte: az ennek nyomán kialakult zavarokat büntudat is okozhatja, de fontosabbnak tartotta a baj szomatikus oldalát: „ilyenkor az elmebaj mint spinalis irritatív közbevetett tag lép a tünetmények keretébe. Ez utóbbi esetben az ún. spinalis irritationak kifejezett tünetemeyei előzik meg a betegség kitörését, és a lefolyást somaticus alapként kísérik. Aztán a hipochondrikus melancholia kórképe is feltalálható sensatiokkal, és a sensibilis és emotiv-intellektuális zavarok viszonyában, többnyire azonban – mindig neuropathologicus alapon – az elsődleges tébolyodottság súlyos alakjaihoz vezet.”¹⁵⁷ Ami számunkra a legfontosabb: Krafft-Ebing – noha a melankólia kórtörténetének rajzában épp a szomatista iskola nézeteit vette át – egyetlen uralkodó irányzathoz sem sorolható, igazi eklektikus volt. Ezért érthető, hogy a belőle idéző Grünwaldnak nekitámadt az itthoni szomatisták egyik vezéralakja, Salgó Jakab – nem is titkolva, hogy bírálata nagy részben az osztrák orvosnak szól. S ebből magyarázható, hogy a „köztes helyen” álló grazi tanárt idéző történésznek senki sem kelt a védelmére a pesti pszichiáterek közül.

A szomatisták persze nemcsak agypatológiai érveléssel – és jelentős agy-anatómiai kísérletekkel – dolgoztak. A hisztériát – ahogy akkor nevezték: a méhdühöt – a német-osztrák pszichiáterek többnyire tényleg a női nemiszervek sajátos rendellenességével magyarázták. Meynert a 80-as évek közepén kételkedve szólította föl a modern neurózis-elmélet felé még csak tapogatózó Sigmund Freudot, mutasson neki egy igazi férfi hisztériás esetet.¹⁵⁸ Elterjedt nézet volt a melankóliát közvetlenül valamilyen testi betegséggel – nem föltétlenül az agy vagy a gerinc bántalmával – összekapcsolni. „Habár az elmebetegségek aetiológiájában legfőbb momentum az öröklés – olvassuk egy 1889-es Orvosi Hetilapban – ismeretes mai napság az is, hogy hosszabb ideig tartó, avagy súlyos betegségek . . . szintén okozói lehetnek az elmetehetség zavarainak.” Az idézet tulajdonképpen egy esetbeszámolóból származik, ahol végbélsipoly okozta melankóliáról van szó. A szerző megállapítja: „Azon mértékben, amint a beteg testi fájdalmai enyhültek, csökkent lehangoltsága is, mígnem testi épségével együtt szellemi épsége is visszatért.” Tehát: „a gyógykezelésnek mindenekelőtt a somaticus bántalomra kell irányulnia”.¹⁵⁹

Azért volt szükség mindennek megmutatására, hogy érzékeltessük, Grünwald, a „testi betegségben” szenvedő történész azonosulhatott a melankóliásnak rajzolt Széchenyivel. De azért is meg kellett ismernünk a századvégi német pszichiátria legfőbb irányzatát, mert Grünwald gégebaja távolról sem volt egyszerű testi betegség.

Említettük: úgy tudták idehaza, hogy a képviselő torokbaja kezelése végett jár évről évre Franciaországba, s Párizsba, Fauvelhoz, a neves gége-specialistához. Grünwald öngyilkossága után természetesen megkérdezték a francia orvost: sikerült-e egyáltalán a sokat emlegetett műtét? Fauvel azt felelte: jól emlékszik Grünwaldra, de az utóbbi időben egyáltalán nem látta.¹⁶⁰ Később a tanár bővebben is nyilatkozott a magyar újságoknak. A Pesti Napló szerint „Fauvel felette elcsodálkozott . . . hogy a magyar lapok már az operáció megtörténte felől is írtak. Tény, hogy Fauvel kb. egy éve már nem látta páciensét, és Grünwald bizonyára azért írta Apponyinak, hogy Fauvel nem-sokára operálni fogja, hogy budapesti barátai előtt eltitkolja helyzetét, tartózkodási helyét és szándékait.”¹⁶¹ Az orvos kijelentette, a történész „baja egyébként könnyű pharingitis granulosa volt”, „ami az erős dohányzás következménye, e baj pedig nem tesz szükségessé semmiféle operációt”.¹⁶²

Röviden: a rendelkezésre álló adatok alapján Grünwald baját ma egyszerűen pszichoszomatikus betegségnek tekintenénk. Már egykorú nekrológok is hajlottak arra, hogy a torokbetegséget összekapcsolják Grünwald lelki zavaaraival, ingerlékenységével, depressziójával. „Néhány év óta valamely kedvrontó indiszpozíció üldözte – írta Rákosi Jenő –: a torkát betegnek érezte. A zord

¹⁵⁶ *Krafft-Ebing*: Egészséges és beteg idegek. Bp., 1885. 60.

¹⁵⁷ *Krafft-Ebing*: Az elmebetegségek tankönyve. Bp., 1885. I. 207.

¹⁵⁸ *Ernest Jones*: Sigmund Freud élete. Bp., 1973. 230., 212.

¹⁵⁹ *Janovics* segédorvos beszámolója: Orvosi Hetilap 1889. 330–331.

¹⁶⁰ Pesti Napló 1891. máj. 10.

¹⁶¹ Pesti Napló 1891. máj. 14.

¹⁶² Pesti Napló 1891. máj. 11.

hazai tél kártékony befolyást gyakorolt e kényes szervére: beszédek tartása ártalmára volt. Mi volt, mi nem a baja, ki tudja?"¹⁶³ Rákosi Jenő egészen közelállt az igazsághoz, amikor e torokbetegség kapcsán Grünwald társadalmi-politikai állását jellemezte: „Fele élete abban folyt le, hogy szíve és elméje adományaival magának nevet, pozíciót és tekintélyt küzdjön ki, hogy fegyvertelen ne legyen, s mikor eképpen lelke izgalmi testi és lelki erejét fölemésztették, ifjú erejének utolsó küszöbéhez ért, és látta, hogy a munka csak megkezdve van . . . s ő testileg fegyverétől, a beszédétől megfosztva gyengébb lett, lelkileg hitevesztettebb”.¹⁶⁴

Fauvel nyilatkozata, s egy-két nekrológ persze kevés ahhoz, hogy Grünwald betegségét egyértelműen pszichés eredetűnek tekintsük. De nem azért nyomozunk tovább ezen a szálon, hogy újabb adatokat szolgáltatassunk az író és hőse azonosulásának motívumaihoz, vagy hogy kétségtelenül bebizonyítsuk, mi lehetett a képviselő baja. Hanem azért, mert úgy érezzük, ha sikerül megtalálni Grünwald személyiségének alapvonásait, megmagyarázhatjuk, mi készítette *Az új Magyarország* szerzőjét arra, hogy korának majd minden áramlatában, politikai irányzatában megpróbáljon támasz-tekót találni. Azt keressük, miközben politikai elveit tekintve határozott, majd hogynem mániákusan eltökélt volt, miért szorult szinte mindvégig személyes – és eszmei – támaszra, vagy legalábbis miért érezte úgy, hogy mindenkinek meg kell felelnie?

Grünwald torokbaja csak utolsó fejezete volt egy olyan élettörténetnek, amelyet pszichés eredetű szomatikus betegségek kísérték végig. Állandóan jelenlevő hajlamlról van szó, mely a politikust már halála előtt két évtizeddel is váltakozó tünetekkel lepte meg. A képviselő 1883-ban testi panaszokkal kereste föl a kor egyik tekintélyes orvosát, a későbbi Zsidó-kórház professzorát, Stiller Bertalant. Stiller ekkor adott diagnózisa fennmaradt. Így szól: „Grünwald Béla úr, országgyűlési képviselő, a neurasthenia spinalis [gerinctáji neuraszténia] sajátos formájában szenved. Panaszait egy meghűlésből származtatja, melyet évekkal ezelőtt kapott. A tünetek akkor igen erősek voltak, s bénulás formájában jelentkeztek, de hamarosan elmúltak. Azóta minden meghűlést (e kóroktani momentumot, amelyet valószínűleg nem kell szó szerint venni) abnormis érzés követ a gerincoszlopban, éspedig a 2.–3. mellkasi csigolyán, ahonnan azután a beteg rosszérzete átterjed az egész testre – mindenekelőtt az altestre. A beteget csak egyszer láttam, ezért tüneteit csak jelezhetem. Kétségtelen: objektíve bizonyítható, a 2.–3.-ik mellkasi csigolya – nem tudom pontosan lokalizálni, hogy melyik – nyomásra érzékeny, s ami a leginkább figyelemre méltó, a csigolyákat borító bőr nyomásra csalánkiütés-szerűen megduzzad. A vizsgálat szervi elváltozásra nem mutat, organikus gerincaffekciónak jele nincs. Ha jól tapasztaltam, a térdreflex meglehetősen gyöngye. Szükséges az idegrendszer erősítése, s amennyire lehetséges, a gerincoszlop érzékenységének tompítása. Gondosan és jól vezetett hidegvíz-kúrát tanácsolok néhány hétig, s nyár végére Északi Tengeri gyógyfürdőt.”¹⁶⁵

Természetesen ez a diagnózis már figyelemre méltóbb Fauvel nyilatkozatánál, még ha meglehetősen rutin-jellegű is. Mindenesetre érdemes elemeire bontani. A *neuraszténia fogalma* a korban igen tág, ellentmondásos, s vita tárgya az elmeorvosok között. Az elnevezés Beard amerikai pszichiátertől származik, akinek koncepciója összefüggött a szomatikus-agyapatológiai iskola gyógyászatának elébb jelzett ellentmondásaival. Beard is hajlott arra, hogy organikus tényezők, az idegsejtek anyagcserezavarának tartsa a neuraszténiát, de eltávolodott az egyoldalú anatómiai szemlélettől, elmélete „híd volt a psychikum és a somaticum között”.¹⁶⁶ Koncepcióját éppen ezért támadták. Az a Salgó Jakab, aki a Budapesti Szemlében megőryelegezte a Széchenyi-könyv pszichiátriai vonatkozásait, írta 1890-ben a „terjedő hűdéses elmezavar” – azaz a paralízis progresszíva – kapcsán: „Kötelessége az orvosnak, tekintettel a paralízis súlyos gyanújára . . . komolynak venni a bajt, ha a konstatálható tünetek még nincsenek is határozottan kifejlődve . . . Azért az 'astheniák' szebbnél szebb hangzású diagnózisa (neurasthenia, cerebraasthenia) vagy a hypochondria diagnózisa,

¹⁶³ A nekrológot lásd: Budapesti Hírlap, 1891. máj. 11. és *Rákosi Jenő* Összes művei. Bp., XII. 107.

¹⁶⁴ Uo. 108.

¹⁶⁵ A német nyelvű diagnózis: OSzKK An. Lit. 1934/111.

¹⁶⁶ *Hárdi István* szavai. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 13. Bp., 1959. 172.

melyek a súlyos gyanú elaltatására szolgálhatnak csak, a dolog lényegét azonban nem érintik, elejtendő.”¹⁶⁷

A vita mögött egyrészt a változó – hogy úgy mondjuk „modern” – beteganyag állt, melyben egyre több volt az organikus elváltozást, sőt, súlyos, elemi tüneteket nem mutató, mai szóval neurotikus paciens. Másrészt a kor pszichiátriájának fő problémája, a vérbaj, mely határozott körformája ellenére is sok gondot okozott a viszonylag kezdetleges módszerekkel dolgozó elmeorvosoknak. A Moravcsik-klinikán fekvő Gulácsy Lajosnál – aki skizofrén volt – még 1917-ben is vérbajos eredetű paralízis progresszívát állapítottak meg.¹⁶⁸ Ugyanakkor Ady Endre kezdeti vérbajos tüneteit Kolozsvárt először „neurasthenia aquisitának” – azaz egyszerűen alkoholizmusnak diagnosztizálták.¹⁶⁹ 1895-ben Korányi Sándor óva intett a hypochondria és a „nagyás” rossz értelmezésétől. Szerinte ezek a paralízis progresszíva tünetei is lehetnek.¹⁷⁰ Ez a dezorientáltság csak fokozódott a szomatista-agypatológiai és a francia Charcot-ista irányzat vitája nyomán. Ez utóbbi elsősorban a hisztéria tünettanát, kiváltó okait és a szuggesztiót tanulmányozta, s elvetette az elmebetegségek egyoldalú neurológiai megközelítését. Jellemző esetet írt erről *Emlékezéseiben* Marczali Henrik. Mint ifjú történész-jelölt 1876-ban hosszabb időt töltött Párizsban. Néhány hónap után – mint mondja – „erős főfájás kezdett sanyargatni, agyam balfele mintha égne. Nem bírtam sem enni, sem aludni, sem dolgozni. Egy este a Szajna partján kerestem enyhülést. Még a szende hold sugara is bántott, égetett... Monod tanáromat kértem, adjon pár sort Charcot-hoz. Elmentem... a nagy orvoshoz az École de Medicine-be. Igen kedvesen fogadott, de egy ideig semmire sem bírt menni velem. Franciának nézett, sőt, megkérdezte, melyik departement-ből való vagyok. Csak mikor kijelentettem, egyikből sem, kérdezte: Hová való? és magyarnak vallottam magam – [csak akkor] látott tisztán. – Ez nosztalgia, uram, pakoljon és induljon. – Harmadnap útban voltam... szeptember 20-án Marcaliba érkeztem, a bajnak pedig azóta teljesen nyoma veszett.”¹⁷¹ A Charcot-iskolát támadó német neurológusok szükségképp sarkítottan fogalmazták meg föltevéseiket.¹⁷² A nyolcvanas évek közepén még Sigmund Freud is a hatásuk alatt állt. „Egyszer – írta emlékezéseiben – egy neurotikust, akinek fixált fejfőrcsei voltak, krónikus agyhártyagyulladásos esetként mutattam be hallgatóságomnak... Mentségemre szolgáljon, hogy az idő tájt Bécsben nálam nagyobb szaktekintélyek is rendszeresen agydaganatnak minősítették a neuraszténiát.”¹⁷³ Egy időben Freud is a nyúltagyban próbálta megtalálni a neurozisos organikus alapját.¹⁷⁴

A mi szempontunkból azonban az a fontosabb, hogy a neuropatológiai iskola kezdődő válságának egyik tünete épp a neuraszténia fogalmának egyre zavaróbb többértelműsége lett. Mert a nyolcvanas években létezett már e fogalomnak egy köznapibb, „enyhébb” értelmezése is: eszerint a neuraszténia kimerültséggel, hypochondriával, tehát testi tünetekkel is járó múltó ideggyöngeséget, szervezet-kimerülést, ingerlékenységet jelent. Hogy példánknál maradjunk, maga Freud, miközben a neuraszténia agypatológiai eredetét kutatta, sokszor e mindennapi értelemben használta a fogalmat, elsősorban saját tüneteivel kapcsolatban (ezek főképp bélbántalmak voltak, s levertséggel, fáradtsággal jártak).¹⁷⁵ A két értelmezés a nyolcvanas években meglehetősen összemosódott. A neurológiai neuraszténia-magyarázat mellett élt egy olyan szóhasználat is, amely – nem feltétlenül tagadva a hajlam, vagy épp az örökletesség tényezőjét – elsősorban a modern élet következményének tar-

¹⁶⁷ *Salgó Jakab*: i. m. 147.

¹⁶⁸ *Ungvári Gábor*: Újabb adatok Gulácsy Lajos betegségéhez. *Orvostörténeti Közlemények* 1980. (92.) 116.

¹⁶⁹ *Orvostörténeti Közlemények* 1978. (85.) 71.

¹⁷⁰ *Idézi: Konrád Jenő*: Az elmekörtán gyakorlatilag fontos tételei. Bp., 189? 48.

¹⁷¹ *Marczali Henrik*: i. m. 102–103.

¹⁷² Hogy csak az írásunkban említett személyeknél maradjunk, lásd pl. *Salgó Jakab* hozzászólását Donáth Gyula 1891-es, a hipnózisról szóló előadásához. *Orvosi Hetilap*, 1891. 610. skk., valamint *Moravcsik E. Emil* recenzióját *Salgó Jakab* idézett tankönyvéről: *Orvosi Hetilap* 1890. 69. skk.

¹⁷³ *Idézi: Ernest Jones*: i. m. 190.

¹⁷⁴ Uo. 193.

¹⁷⁵ Uo. 165–166.

totta ezt a bajt; a neuraszténia ebben az értelemben pusztá lelki zavar, vagy funkcionális bántalom – különösebb organikus alap nélkül. Az *Öngyilkosság* c. könyv szerzője, a természetesen elsősorban a francia iskola hatása alatt állott Emile Durkheim egészség és betegség határmezsgyéjén elhelyezkedő „közbulső fokozatként” szemlélte a neuraszténiát. Egyrészt még „az idegrendszer kisebb sérüléseiről” beszélt,¹⁷⁶ másrészt viszont arról, hogy az idegrendszer instabil jellege és a külvilág, a társadalom között igen szoros a kapcsolat.¹⁷⁷ Már akkoriban is olvashattunk ilyenfajta lelki tanácsokat: „ha étkezés után a vért szellemi munka által az agyvelőbe kergetjük, ezáltal az emésztés fiziológikus folyamatát, aktusát zavarjuk meg, és ha azt sokáig izzúik, neurasthenikus jelenségeket provokálunk”.¹⁷⁸ Vagy: „bátran mondhatjuk, hogy a neurasthenikusok 25%-a az onaniának áldozata”.¹⁷⁹ Voltak, akik „kedélyileg betegeskedőknek” tartották a neuraszténiásokat, szemben a valóban beteg kedélyűekkel.¹⁸⁰ Ami a legfontosabb: a neuropathológiai és a mindennapi fogalomhasználat nem mondott ellent egymásnak. Láttuk, a pszichoanalízis fölfedezése előtt Freudban is megfért a két értelmezés. De így volt ezzel Grünwald diagnosztája, Stiller Bertalan is. Neki – hogy úgy mondjuk – passziója volt a neuraszténia; 1907-ben könyvet is publikált *Az astheniás alkati betegségről*, melyben a neuraszténiát – ha nem is agypatológiai, vagy neurológiai – de belgyógyászati „stigmákkal” próbálta összekötni és megmagyarázni.¹⁸¹ De ez nem akadályozta meg abban, hogy a betegséget modern fejleménynek, „a manapi existencia termékének” tekintse.¹⁸²

Magyarán: Grünwald diagnózisa – s általában *Az új Magyarország* szerzőjének betegség-képe – egy olyan korszakban született, amikor a pszichiátria tudományának válságos stádiuma nyomán a neuraszténia minősítése sem az orvosnak, sem betegének nem jelenthetett egyértelmű magyarázatot. Sem a páciens, sem kezelőorvosa nem tudhatta, hogy a betegség valójában mennyire súlyos, vannak-e organikus alapjai, s testi velejárái okok-e vagy okozatok. Abban sem lehettek biztosak, hogy mik a kilátások. A „neurasthenia spinalis” diagnózis tehát éppen azt nem tisztázhatta egyértelműen, hogy Grünwald testi tünetei lelki természetűek-e, vagy más forrásból erednek. A képviselő persze súlyosan hipochonder lehetett, de orvosai nem segíthettek neki abban, hogy testi panaszainak lelki alapjait megismerhesse. Annyit tudott, hogy fizikai tünetei és pszichés állapota között lehet valami összefüggés, de ez saját problémájának tisztázásához kevés volt. Viszont szinte magával hozta Grünwald Széchenyivel való azonosulásának lehetőségét, s kényszerét.

Az eltévedt politikus

Mai szemmel nézve könnyű megállapítani, mégis igaz: Stiller talán többre juthatott volna Grünwalddal, ha alaposabban kikérdezi arról a régi meghűlésről, melynek nyomán bénulásos tünetek léptek föl a kezdő politikusnál. A fennmaradt levelezés lehetővé teszi, hogy megtegyük, amit az orvos – szükségképpen – elmulasztott.

1876-ban Grünwald, akkor még Zólyom megye alispánja, hirtelen eltűnt Besztercebányáról. Már az előző év elején is betegeskedett,¹⁸³ s most arról tudósította Ipolyi Arnoldot Bécsből: „Méltóságos uram, minthogy állapotom sehogy se akart javulni Besztercén, s az orvos is azt tanácsolta, hogy utazzam el, összeszedtem magamat, s eljöttem Bécsbe. Itt két specialista jól megnézett: habár állapotomat nem mondották reménytelennek, de kijelentették, hogy a baj a nagyobbak közé tartozik s nagymérvű ideg-túlzigatottságot constatáltak. Eltiltottak minden munkától, s száműztek hazámból s Itáliába küldtek, éspedig Sorrentóba vagy Siciliába. Ez a conditio sine qua non-ja javulásomnak, ami télen a mi éghajlatunk alatt lehetetlen; mert a temperatura már magában annyira

¹⁷⁶ E. Durkheim: *Az öngyilkosság*. Bp., 1982. 55.

¹⁷⁷ Uo. 56.

¹⁷⁸ *Zelenyák János*: *A neurasthenia*. Bp., 1911. 96.

¹⁷⁹ Uo. 100.

¹⁸⁰ *Oláh Gusztáv*: *A lángész és az elmekór*. Bp., 1885. 43.

¹⁸¹ *Stiller Bertalan*: *Az astheniás alkati betegségről*. Bp., 1907.

¹⁸² Uo. 10.

¹⁸³ Grünwald Béla–Ipolyi Arnoldhoz, 1875. jan. 30. OSzKK Levelestár.

izgató, s szervezetem nem engedi a hideg víz használatát, hogy a legcélszerűbb kúrát is ellen-súlyozza.”¹⁸⁴ November 28-án Grünwald már Palermóból írt Ipolyinak, s részletezte panaszait. Szó sincs közöttük meghülésről, annál több sajátos bénulási tünetekről. „A járás nehezemre esik, s ha néha többet sétálok, három napra meg vagyok rontva. Erős meggyőződés, hogy lábaimat nem fogom többé használni, s ezt már a baj kezdetekor megmondtam az orvosnak. Előbb vagy utóbb meg fognak lábaim bénulni, s mindenesetre már most képtelenné vagyok téve minden testi és lelki tevékenységre... Az orvosok ugyan azt mondják, hogy állapotom javulni fog nagy nyugalom és meleg éghajlat alatt, s tényleg azt tapasztalom, hogy nem vagyok annyira gyöngé és izgatott, mint három héttel ezelőtt, s testem felső felében nem volna ok a panaszra.”¹⁸⁵ Egy hónappal később, decemberben, a beteg valamivel jobban érezte magát,¹⁸⁶ januárban már kirándult újdonsült ismerő-seivel¹⁸⁷ s bár kisebb-nagyobb visszaesések bántották, 1877 tavaszán visszautazott Pestre, onnan pedig Besztercebányára. Mint Stiller diagnózisából láttuk, e meghüléses bénulásból eredeztette Grünwald a betegséget; életének későbbi szakaszait is végigkísérte a megfázástól való félelem. Bénulásról, tudjuk, nincsen szó többé; a nyolcvanas évek első felében az „irritatio spinalis” altesti panaszai léptek a régiék helyébe, hogy azután az utolsó évek fokozódó izgatottságát és depresszióját a torokbaj testi tünetei kísérik.

Száz év távolából természetesen nem tudhatjuk megmondani, mi volt Grünwald baja. A hagyaték ehhez nem nyújt elegendő támpontot, noha több feltételezést is megenged. Egy pszicho-analitikusnak bizonyára feltűnnének a képviselő állandó altesti panaszai, szüleihez fűződő – a szicíliai levelekből kivilágló – ambivalens viszonya. Más, társadalmi kérdésekre fogékonyabb pszichiáter talán összefüggésbe hozná Grünwald asszimilációjának ellentmondásait a politikus amaz örökös kényszerével, hogy gyógyulása érdekében elutazzon Magyarországról. Mindez persze csak feltételezés. Mégsem hallgathatjuk el azonban egy elképzelésünket – talán nem is a képviselő beteg-ségének valódi okáról, de legalábbis egyik összetevőjéről. A három tünet-csoport között van egy szembeötlő kapcsolat. A politikus „torokbaja” akkor lép föl, amikor Grünwald végképp kiszorul a politika színteréről. A betegség magyarázatá válik – talán hogy a képviselőnek ne kelljen végig-gondolnia elszigeteltsége következményeit. Kezdeti hisztériás bénulásai akkor támadnak, amikor elhatározza: elindul az országos politika útján, s képviselőnek jelölteti magát. (Ezen elhatározását ugyanabban a levélben írja meg Ipolyinak, amelyben meghüléséről először panaszodik.) Feltűnő: éppen akkor bénul meg a lába – s éppen a lába! – amikor be kellene járnia választóközétét, hogy voksokat szerezzen. Az 1883-ból származó Stiller-féle diagnózis ideje is politikailag elhatározó Grünwald szempontjából. Évekkel később írta, egyik politikai búcsúlevelében: „Én már előbb is súlyos kríziseken estem keresztül. Nevezetesen 1883-ban, mikor Szapáry ügyetlensége következtében a horvát kérdés merült fel. A nemzet akkor oly gyengének s tehetetlennek merült fel előttem, mint azelőtt soha, s én kételkedni kezdtem fennmaradásának lehetőségében.”¹⁸⁸

Talán túl merész volna ezt a sokféle tünetű – de láthatóan azonos pszichés alapra támasz-kodó – betegséget „politikai neurózisnak” vagy „a politika kiváltotta hipochondriának” nevezni. Annyi azonban biztos: Grünwald sérült, súlyos kisebbségi érzéssel megvert politikus volt, aki hiába keresett támaszt idehaza – innen „öngyógyító” elutazásainak sorozata. De hiába keresett támaszt – hasonlóan „öngyógyításképp” – a tudományban is. A korszak világnézetének olyan – válságos, egymással szélsőségesen összeütköző, mégis nehezen „kiismerhető” – áramlatai közé került, amelyekből nem volt képes biztos gyógyszert készíteni; egyik mellé sem tudott odaszegődni, de egyikről sem bírt lemondani.

S itt akár be is fejezhetnénk, hiszen válaszoltunk az elején fölített kérdések legtöbbszörére. Először arra, miért fordult a politikus a tudományhoz. Másodszor arra, miért módosult „menet közben” – *A régi és Az új Magyarország* megírása között – Grünwald eredeti tudományos terve: a történész igazi „alteregót” fedezett föl, elsősorban személyes tekintetben. S erre azért volt szüksége,

¹⁸⁴ Grünwald Béla–Ipolyi Arnoldhoz, 1876. nov. 13. OSzKK Levelestár.

¹⁸⁵ Grünwald Béla–Ipolyi Arnoldhoz, 1876. nov. 28. OSzKK Levelestár.

¹⁸⁶ Grünwald Béla–Ipolyi Arnoldhoz, 1876. dec. 11. OSzKK Levelestár.

¹⁸⁷ Grünwald Béla–Ipolyi Arnoldhoz, 1877. jan. 5. OSzKK Levelestár.

¹⁸⁸ *Ábrányi Kornél* levélközlése: Pesti Napló 1892. dec. 25.

mert saját életproblémái mindennél jobban foglalkoztatták; de személyes létkérdéseinek szélsőségei közt éppúgy „eltévedt”, mint a politikában vagy a tudományban. *Az új Magyarország* csak látszatmegoldásnak bizonyult – mind politikai, mind tudományos, mind személyes szempontból. Talán az is világgossá vált, miért választotta Grünwald éppen a pszichiátriát Széchenyi megközelítéséhez. Saját kérdései lelki természetűek voltak, s noha bevallása szerint Krafft-Ebing könyvét aztán végig sem olvasta, annyira biztos volt a maga igazában – élete húsz évét végigkísérték a pszichiáterek. Ha a tudományhoz fordulás öngyógyítás volt a politikus számára, a Széchenyi egyéniségének pszichiátriai elemzése kétszeresen is az lehetett – legalábbis látszólag. Hisz a történész így megmutathatta betegség és nagyság összefüggését – vagyis magamagát –, de úgy tűnt föl: tudományos módon. Elkölcsönözte tehát a pszichiátria fogalmait, hogy ezzel is bizonyítsa: amit művel, az tudomány.

Végül pedig: mint eleve kisebbségi érzéses, s a politikai karrier útján megtorpant, de a kor szellemi életében tájékozódni alig tudó, mindenütt támaszt kereső ember, különböző „tendenciákat” vitt könyvébe. Széchenyi és Kossuth kibékítésével pártja számára kívánt anyagot szolgáltatni – ugyanakkor megpróbálta elhinni: ez a fölfogás egyszersmind olyan demokratikus tendencia, amely kielégítheti Pulszkyék kívánalmait is. Gesztust tett a katolikus egyháznak, de igyekezett Gyulaiék szemében is szalonképes maradni. Úgy érezte, könyvével megfelelhet majd Justh körének, de közben a Függetlenségi Párt Kossuth-kultuszának is.

Az új Magyarország sorsa azonban azt bizonyítja, hogy ezt a sokféle törekvést egyszerűen nem lehetett koherens módon megvalósítani. Senki sem érezhette magáénak a Széchenyi-könyvet. Justh-ék szemében pusztán egy hipochonder-polgár józan okfejtésének tűnhetett föl; Gyulai és köre, meg az Akadémia számára túlságosan kihívó volt, ahogy a pszichiátria fogalmait alkalmazta a legnagyobb magyarral kapcsolatban. A Pulszky-szalón liberálisainak nem tetszhetett Grünwald „schopenhaueriánus” pesszimizmusa, zseni-elmélete. A katolikusok viszont egy zavaros szabadkőműves okfejtését láthatták a könyvben. A pszichiáterek örömmel verték el a port a kontár „orvoskodón” – örömmel, mert közben igazából az eklektikus Krafft-Ebinget bírálhatták.

S végül – de ez már szoros kapcsolatban áll Grünwald öngyilkosságával –, a könyv megjelenésének idejére teljesen elavult *Az új Magyarország* politikai tendenciája. Az első kritikák Tisza Kálmán bukásakor jelentek meg, s akkorra látszólag teljesen megváltozott a kor politikai színeképe. A korábban a függetlenségekkel kacérkodó Mérsékelt Ellenzék vezérkarában mélyreható vita támadt arról: nem kellene-e most belépni a legfőbb személyes ellenség, Tisza nélkül maradt kormánypártba? Grünwald maga is a visszalépés szószólója volt¹⁸⁹ – azaz már ő sem osztotta saját könyvének politikai alapmondanivalóját. A viták során végképp meghasonlott Apponyival, aki ellenzékben kívánt maradni, hogy megvárja a vezér nélküli Szabadelvű Párt teljes bomlását.

Az új Magyarország – noha több tudomány fogalmaival is operál – nem tudományos mű. Személyes dokumentum egy íróról, s egy alakuló, szélsőségektől terhes korról. Ebben a korban nem volt könnyű biztos helyet találni. Grünwald is eltévedt benne – talán mert annyira nem akarta, mert minden erejével korának megtartó áramlatait kereste, hogy támaszt érezzen gyöngé személyisége mögött. Eltévedt, de úgy, hogy „kifogott a tudományon”, hisz könyvét még tudományos tévedésnek sem nevezhetjük; *Az új Magyarország* legfeljebb a szó Grünwaldra tartozó, személyes értelmében volt „tévedés”. Hozzá kell azonban tennünk azt, amit Nietzsche-ről írva Thomas Mann fogalmazott meg: „A tévedés szó itt, erkölcsi és szellemi ítéletté válva, az alpinisták nyelvéből való, és azt a helyzetet jelenti, amikor a magas sziklák között se előre, se hátra nincs többé út, és a hegymászó elveszett.”¹⁹⁰

¹⁸⁹Uo. Grünwald levélfogalmazványai a visszalépéssel kapcsolatban: OSzKK Fol. Hung. 1886.

¹⁹⁰Thomas Mann: Nietzsche filozófiája tapasztalatunk fényében. 1947. In: *Thomas Mann: Válogatott tanulmányok*. Bp., 1970. I. 325.